

SAMFUNNSSPEILET

TIDSSKRIFT OM LEVEKÅR OG LIVSTIL

Nr. 3 - 1993

Fattigdom i Norge:

Hvordan måle
fattigdom?

Få permanent fattige

Feminisering av
fattigdommen?

Husholdsarbeid og
inntektsfordeling

Økte betalingsproblemer

Lønnsforskjeller mellom
kvinner og menn

Nye holdninger
til røyking

TO AKTUELLE PUBLIKASJONER FRA STATISTISK SENTRALBYRÅ

SOSIALT UTSYN 1993

Sosialt utsyn 1993 beskriver levekårene i Norge på begynnelsen av 1990-tallet og hvordan de har utviklet seg gjennom et turbulent tiår.

Den samler og presenterer - i en oversiktlig og lett tilgjengelig form - informasjon om levekårene fra en lang rekke statistiske kilder.

En rekke oversiktskapitler behandler befolkning og familie, økonomi, arbeid og arbeidsmiljø, utdanning, helse og omsorg, sosial deltaking, nærmiljø, fritid og kulturell deltaking. Boken inneholder i tillegg kapitler som utdyper temaer som arbeidsløshet, innvandrernes levekår, privat omsorg, kriminalitet, enslige forsørgere mm.

Sosialt utsyn 1993 er et aktuelt oppslagsverk for alle samfunnsinteresserte og et viktig supplement til lærebøkene i samfunnsfag i videregående utdanning.

Pris kr 165,-

ISSN 0804-3221

ISBN 82-537-3874-9

Publikasjonen utgis i kommisjon hos Akademika - avdeling for offentlige publikasjoner, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere

STATISTISK ÅRBOK 1993

Statistisk årbok 1993, er den 112. i rekken og gir som før ajourførte opplysninger fra de fleste statistikkemner: Natur og miljø, befolkning, sosiale forhold, næringsliv og økonomi. I tillegg kommer hovedtall fra internasjonal statistikk.

Av nyheter kan nevnes statistikk om asylsøkere, pleie og omsorgstjenester i hjemmene, sykefravær for statsansatte og prisindekser for nye eneboliger.

Samferdselsstatistikken omfatter nå også tilgang av skip og tonnasje.

Det gis dato om flere virksomheter innen transporttjenesten og personlige tjenester.

De internasjonale oversiktene er utvidet med data om utslipp til luft.

Pris kr 95,-

ISSN 0377-8908

ISBN 82-537-3873-0

Publikasjonen utgis i kommisjon hos Grøndahl og Dreyers forlag A/S, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere

Nr. 3/1993 - 7. årgang
Utgis av Statistisk sentralbyrå

Ansvarlig redaktør:

Svein Longva

Redaksjon:

Anders Barstad
Jon Epland
Gunnvor Iversen
Jan Lyngstad

Tegninger:

Per Elvestuen

Abonnementspris:

kr 110,- for 4 nummer pr. år
Løssalgpris: kr 45,-

**Abonnement
bestilles hos:**

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo
tlf.: 22 86 45 00

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten
videre tas som uttrykk for
Statistisk sentralbyrås
oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet,
bruk kildehenvisning "SSBs
Samfunnsspeilet".

Innhold:

FATTIGDOM I NORGE:

Hvordan måle fattigdom? 2

Jan Lyngstad

Få permanent fattige i Noreg 7

Jon Epland

Feminisering av fattigdommen? 12

Randi Kjeldstad

**Husholdningenes økonomi, husholdsarbeid
og inntektsfordeling 16**

Iulie Aslaksen og Charlotte Koren

**Økte betalingsproblemer:
Uttrykk for en mer sårbar husholdningsøkonomi? 21**

Arne S. Andersen og Jan Lyngstad

**Mindre lønnsforskjeller mellom mannlige
og kvinnelige arbeidere 27**

Lars-Erik Becken, Vemund Snartland og Trond Petersen

**Nye holdninger til "de giftige gleder"
Er røyking i ferd med å bli sosialt uakseptabelt? 32**

Hilde Rudlang og Karl Erik Lund

Hvordan måle fattigdom?

Jan Lyngstad

Hvor mange er fattige i Norge? Hvem er fattige eller har økonomiske problemer? Hvor lenge er de fattige? Endres omfanget og fordelingen av fattigdommen? Forfatterne av de neste fire artiklene gir til dels ulike svar på disse spørsmålene. Det har blant annet sammenheng med at de måler fattigdom på forskjellige måter. I denne artikkelen diskuterer en del av de definisjoner og datakilder som nyttes i analyser av fattigdom og fordeling.

Fattigdom i Norge?

Fattigdom er et begrep vi i Norge gjerne reserverer for andre verdensdeler eller en fjern fortid. De fleste av oss har vanskelig for å tro at det skal finnes fattige i dagens Norge. Vi liker å tenke på vårt eget

samfunn som et samfunn uten store velstandsforskjeller, og vi regner med at velferdsstaten sørger for oss alle.

Gjennom de siste 10-15 årene er det likevel stadig oftere blitt hevdet at forskjellene i økonomisk velferd er blitt større, og at vi er i ferd med å få et samfunn der et flertall lever i gode og trygge økonomiske levekår, mens et mindretall opplever en vesentlig lavere materiell standard og velferd. Noen hevder også at en del av dette mindretallet lever i fattigdom.

Hva vil det si å være fattig?

Hvor riktig er den beskrivelsen som gis av ulikhet og fattigdom i samfunnsdebatten? Det avhenger nok i stor grad av hva vi mener med fattigdom og hvordan vi måler den.

Det er vanlig å si at den er fattig som på grunn av manglende materielle ressurser ikke har mulighet til å delta i normale aktiviteter og heller ikke har mulighet til å skaffe seg de goder eller den levestandard som er vanlig i samfunnet (Townsend 1979). Fattige må altså avstå fra å delta i aktiviteter og avstå fra goder som de fleste av oss tar som en selvfølge, og de må avstå fra alt dette fordi de ikke har tilstrekkelige ressurser til å skaffe seg det.

Relativ og absolutt fattigdom

Med en slik definisjon blir fattigdom betraktet som et *relativt* begrep. Det å være fattig i Norge blir da noe helt annet enn å være fattig i for eksempel Zambia eller Litauen, og det å være fattig i dagens Norge vil være noe helt annet enn det var å være fattig for 100 år siden. Det avgjørende er hvordan man ligger an sammenliknet med det store flertallet i det samfunnet man selv hører hjemme i. Et vanlig brukt relativt fattigdomsmål er for eksempel de som har inntekt (eventuelt forbruk) mindre enn halvparten av gjennomsnittet eller medianverdien (den inntekten som ligger midt i inntektsfordelingen) (Gustafsson 1993, Hagenaaars 1991).

Mange vil hevde at en heller burde definere fattigdom som et *absolutt* begrep: En kunne for eksempel si at den som ikke kan skaffe seg nok mat til å unngå sult eller underernæring eller klær og bolig god nok til å unngå å fryse, er fattig. Slik sett er man ikke fattig så lenge man har mulighet til å få dekket de grunnleggende behov, uansett om levestandarden ligger langt under det som er vanlig ellers i samfunnet. Et vanlig brukt absolutt fattigdomsmål er "eksistensminimum". Da velger man gjerne ut en kurv med matvarer som skal kunne dekke kaloribehovet for en person, beregner hvor mye det koster å kjøpe disse varene og legger til en viss prosentandel som forutsettes å skulle dekke andre nødvendige utgifter (husleie, klær mv.). Den som har lavere inntekt (eller lavere forbruk) enn dette beløpet, er da fattig.

Man kan også betrakte offentlig fastsatte minsteytelser av ulike slag som en slags fattigdomsgrense. I Norge er det nærliggende å tenke på minstepensjonen eller sosialhjelpssatsene. Problemet med å nytte slike *administrative fattigdomsmål*

Forskning om fattigdom og fordeling

I november 1992 arrangerte Statistisk sentralbyrå en internasjonal forskningskonferanse der fattigdom og fordeling var tema. Målet med konferansen var blant annet å få diskutert hvordan en best kan gå fram for å måle hvor mange som er fattige, hvem de er, hvor lenge de er fattige og om det blir færre eller flere fattige. Andre tema var analyser av årsaker til og analyser av politiske tiltak mot fattigdom. Konferansen samlet 80 deltakere fra mer enn 20 land.

På konferansen ble det lagt fram flere analyser av fattigdom og fordeling i Norge. En del av de norske analysene blir presentert i dette nr. av Samfunnsspeilet. Andre norske og utenlandske bidrag tar en sikte på å få publisert i en artikkelsamling vinteren 1994-1995. Alle skriftlige bidrag til konferansen er gjengitt i konferanserapporten (Arbeidsnotat fra Avdeling for personstatistikk 1992:7, del 1-7).

er at antallet fattige vil øke når ytelsene blir økt.

Direkte og indirekte mål på fattigdom

Definisjonen av fattigdom som vi startet med, stiller flere krav som må være oppfylt for at en person skal kunne betraktes som fattig: Vedkommende må ha et forbruk eller en levestandard som ligger langt under det normale, vedkommende må ha små materielle ressurser, og de manglende materielle ressursene må være årsaken til det lave forbruket eller den lave levestandarden. Det er sjelden man har alle disse opplysningene når man for eksempel skal telle antall fattige. Svært ofte har man bare opplysninger om de materielle ressursene. I andre tilfelle har man bare opplysninger om forbruk, levestandard eller hva slags liv vedkommende lever. Det vil derfor svært ofte være nødvendig å legge vekten på bare ett av de vilkår som ideelt sett skal være oppfylt for at man skal kunne si at en person er fattig.

Ofte vil man legge vekt på de manglende materielle ressursene og bruke lav inntekt som mål på fattigdom. Dette kalles gjerne et *indirekte* mål på fattigdom. De *direkte* fattigdomsmål legger i stedet vekt på hvilket forbruk vedkommende har eller hvilket liv han eller hun lever (Ringen 1988).

Begge tilnærminger kan ha sine fordele og sine ulemper. Dersom man legger vekt på forbruket, vil de som har lavt forbruk, men ikke nødvendigvis lave inntekter, bli regnet som fattige. Men er den som ikke unner seg å leve som folk flest, men legger pengene på kiste-bunnen, fattig?

Dersom man legger vekt på inntekten, vil det kunne hevdes at personer i ulike livsfaser kan ha ulike behov og dermed ikke oppnår samme velferdsnivå med samme inntekt. Det er for eksempel vanlig at man låner penger for å etablere seg på boligmarkedet i ung alder, at man deretter betaler ned lånet over et visst antall år og så mot slutten av livet lever gjeldfri i en nedbetalt bolig. En person i etableringsfasen vil trenge en høyere inntekt enn en gjeldfri pensjonist for å oppnå samme levestandard.

Velferd, fattigdom og livsstil

Sammensettingen av forbruket blir noen ganger brukt som et mål på velferdsni-

vå (Watts 1968). Når norske husholdninger i løpet av de siste 20 årene har brukt en stadig mindre andel av sine inntekter på mat, kan dette tas som et uttrykk for at velferdsnivået har økt. På samme måte kan man si at de som bruker mer enn en viss andel av forbruket på mat, er fattige.

Men forskjeller i sammensettingen av forbruket vil naturligvis også kunne være uttrykk for forskjeller i livsstil eller preferanser. Noen legger stor vekt på å kunne bo i en bolig av høy standard, mens de legger mindre vekt på mat og klær. Andre tar kanskje til takke med en mer beskjeden bolig og bruker heller pengene til andre ting.

Mange hendelser og valg påvirker imidlertid forbruksbehov og inntektsevne for en lang tidsperiode. Det gjelder for eksempel ekteskap, skilsmisse, fødsler, utflytting av voksne barn, valg av utdanning og kjøp av bolig. Slike valg er enten umulige eller svært vanskelige å gjøre om. Forutsetningen for de valg en husholdning gjør, kan også endres. Etter kjøp eller bygging av bolig kan boutgiftsbelastningen ha blitt høyere enn forutsatt på grunn av endringer i rentesats på lån, inflasjon og inntektsutvikling. Sammensettingen av forbruket avspeiler derfor ikke bare preferanser, men også objektive forhold som er viktige for husholdningenes levekår (Opdahl 1993).

Den som binder store deler av inntekten til faste utgifter som renter og avdrag på boliglån, vil ha mindre å rutte med til andre formål og vil lettere komme i vanskeligheter ved inntektsvikt eller uforutsette utgifter. Men det er likevel ikke det samme å være fattig som å være blakk.

Objektiv og subjektiv fattigdom

I de fleste analyser av fattigdom nyttes "*objektive*" fattigdomsmål. Det spiller ingen rolle om den personen det gjelder, oppfatter seg som fattig eller ikke. Den som har en objektivt registrert inntekt (eller forbruk) lavere enn for eksempel halvparten av gjennomsnittsinntekten, eller lavere enn "eksistensminimum" eller minstepensjonen, er fattig, uansett hva vedkommende selv mener.

Men man kan også si at den vet best om skoen trykker, som har den på, og ta utgangspunkt i den enkeltes opplevelse av egen situasjon når man skal skille mellom de som er fattige og de som ikke

er det. Man kan for eksempel spørre folk om hvor stor inntekt de må ha for å klare seg. På grunnlag av de svar man får, kan man så beregne fattigdomsgrenser for ulike grupper av husholdninger (enslige unge, enslige gamle, par med små barn o.l.) (Van Praag og Flik 1992). Slike fattigdomsmål kalles gjerne "*subjektive*".

Det kan innvendes mot slike "subjektive" fattigdomsmål at svarene på spørsmålene like gjerne kan avspeile ulike tidligere erfaringer eller ulike forventninger til livet, som forskjeller i økonomisk velferd (Sen 1985). Men heller ikke de "objektive" målene er verdinøytrale. Forskerens vurderinger vil spille inn når han for eksempel avgjør hvilke varer som skal inngå i "eksistensminimum", og politikereens verdioppfatninger vil spille inn når nivået på minstepensjonen fastsettes.

Inntektsbegrep og datakilder

De fleste artiklene om fattigdom og fordeling av økonomisk velferd i dette nr. av Samfunnsspeilet tar utgangspunkt i den enkelte husholdnings økonomiske ressurser. Forfatterne har valgt å nytte inntekt som mål på fattigdom. Men det er ikke alltid like lett å skaffe gode nok inntektsopplysninger, eller å bli enige om hvilket inntektsbegrep man skal bruke.

I utgangspunktet er inntekten det husholdningen kan forbruke uten at formuen (verdien av bankinnskudd, aksjer, egen bolig mv. fratrukket eventuell gjeld) blir redusert. Formuen kan betraktes som framtidig forbruksmulighet eller som en kjøpekraftsreserve. Ideelt sett bør derfor også formuen telle med når man studerer fordelingen av økonomisk velferd (Bojer 1990).

Den vanligst brukte datakilden er *inntekts- og formuesundersøkelsene*. Dette er utvalgsundersøkelser der en i hovedsak bygger på opplysninger fra selvangivelsen (se tekstramme neste side).

En husholdnings økonomiske ressurser består likevel ikke bare av den målbare inntekt og formue som registreres gjennom inntekts- og formuesundersøkelsene. Ulønnet husarbeid og utveksling av uformelle tjenester gjennom det sosiale nettverket vil også representere et økonomisk tilskudd til husholdningen. *Tidsnyttingsundersøkelsene* bygger på dagbokopplysninger og gir mulighet til å anslå hvor mye tid folk bruker til slike gjøremål (Dahle 1993, Kitterød 1993). Når en tar hensyn til verdien av det uløn-

Utvalgsundersøkelser, registerdata og feilkilder

Både inntekts- og formuesundersøkelsene, levekårsundersøkelsene og tidsnyttingsundersøkelsene er *utvalgsundersøkelser*. Bruttoutvalget til Inntekts- og formuesundersøkelsen 1990 bestod av vel 6 000 husholdninger, mens Levekårsundersøkelsen 1991 og Tidsnyttingsundersøkelsen 1990-91 hadde bruttoutvalg på rundt 5 000 personer. Dette begrenser mulighetene til å splitte opp materialet så mye som en kunne ønske og gi tall for små grupper. Jo mer en splitter opp, jo usikrere blir resultatene.

Levekårs- og tidsnyttingsundersøkelsene er i hovedsak basert på intervju. Dermed kommer en annen viktig kilde til feil i tillegg til utvalgsfeilen: *frafallet*. Mange kvier seg for å føre dagbok eller svare på intervjuerens spørsmål og nekter å delta. Frafallet reduserer utvalgene ytterligere (se over). I tillegg kan frafallet være selektivt, slik at nettoutvalget blir skjevt sammensatt. For å begrense frafallet har man tradisjonelt begrenset levekårs- og tidsnyttingsundersøkelsene til personer i alderen 16-79 år.

Siden opplysningene i inntekts- og formuesundersøkelsene i hovedsak samles inn fra skatteetaten og fra ulike registre, er ikke frafallet et like stort problem der. Undersøkelsen gjelder derfor også personer over 79 år. De som ikke leverer selvangivelse og som det ellers kan være vanskelig å få kontakt med, for eksempel personer uten fast bopel, kan nok likevel falle utenfor. Og selv om de bostedsløse ikke utgjør noen stor andel av befolkningen, vil de kunne utgjøre en stor andel av de fattigste.

I de årlige inntekts- og formuesundersøkelsene inngår også et *panel*. Det består hvert år av ca. 2 500 personer og deres husholdninger. For disse personene har en opplysninger på flere tidspunkt. Dette panelet er felles for inntekts- og formuesundersøkelsene og levekårsundersøkelsene. Ca. hvert fjerde år har en opplysninger fra begge undersøkelsene om de som inngår i panelet. De mellomliggende årene har en bare opplysninger fra inntekts- og formuesundersøkelsene. Samordningen mellom de to undersøkelsene har gjort det nødvendig å begrense panelutvalget til personer i alderen 16-79 år. De som fyller 80 år, blir tatt ut av panelet.

En alternativ kilde til opplysninger om befolkningens økonomiske levekår er administrative registre av ulike slag, for eksempel skatteregisteret for personlige skattebetalere eller registeret over sosialhjelpsmottakere. Fordelen med slike registre er at de gir opplysninger om et stort antall personer. Det er mulig å splitte opp datamaterialet på mange måter og studere svært små grupper av befolkningen uten at resultatene blir usikre av den grunn. Ulempen med data fra registre er at de er laget for andre formål enn for analyser av fordeling og fattigdom. Hovedproblemet er at opplysninger om husholdninger mangler. Registerne inneholder vanligvis et fåtall opplysninger som kanskje ikke alltid er like relevante for de analyseformål vi har.

nete husarbeidet, blir den opprinnelige inntektsfordelingen forandret (Aslaksen og Koren 1993).

Husholdningene drar dessuten nytte av mange statlige og kommunale tjenester som enten er gratis eller blir levert til subsidierte priser. *Levekårsundersøkelsene* gir en del opplysninger om hvem det er som bruker slike tjenester, og disse opplysningene kan nyttes til å vise hvordan fordelingen av økonomiske ressurser endres når en verdsetter den fordel som ligger i å motta slike tjenester (Herigstad 1986). I levekårsundersøkelsene blir det også stilt en lang rekke andre spørsmål om husholdningens økonomiske situasjon, blant annet om lønn og materielle goder, om boligformue og boutgifter og om husholdningen har økonomiske problemer av ulike slag. Utval-

get inngår som en del av utvalget for inntekts- og formuesundersøkelsen. Dette gjør inntekts- og formuesundersøkelsene og levekårsundersøkelsene vel egnet til å belyse ulike sider ved fattigdom og fordeling av økonomisk velferd.

Det bildet vi får av husholdningenes økonomiske ressurser fra inntekts- og formuesundersøkelsene har også en del andre mangler. De baseres i hovedsak på skattelikningen. Det betyr at inntekter som blir unndratt beskatning, ikke er med. En del inntekter er bare delvis skattepliktige eller ikke skattepliktige i det hele tatt. Mange av disse, men langt fra alle, innhentes det likevel opplysninger om fra ulike registre. I tillegg gir ikke statistikken gode nok opplysninger om de mange velferdsgoder som mange får gjennom sitt arbeidsforhold, selv om fle-

re av disse frynsegodene nå har blitt skattepliktige og dermed registreres i statistikken (Epland 1993a). Men også når det gjelder frynsegoder, gir levekårsundersøkelsene en del opplysninger som kan nyttes som supplement til opplysningene i inntekts- og formuesundersøkelsene.

Men selv om vi holder oss til de inntektsopplysningene som samles inn gjennom inntekts- og formuesundersøkelsene, er det ikke alltid enighet om hvilket inntektsbegrep som bør nyttes. Noen vil foretrekke *inntekt etter skatt* (men før gjeldsrenter er trukket fra). Andre foretrekker *disponibel inntekt*, der også gjeldsrentene er trukket fra.

De som foretrekker å bruke inntekt etter skatt, legger gjerne vekt på at det, i hvert fall tidligere, først og fremst var husholdninger med høy inntekt som hadde fordel av, og som derfor også nytet seg av, muligheten til å trekke fra gjeldsrenter ved skattelikningen. Ved å sammenlikne disponibel inntekt (etter at gjeldsrentene også er trukket fra), kan en dermed komme i skade for å undervurdere forskjellen i økonomiske levekår mellom lavinntekts- og høyinntektsgrupper. Siden en stor del husholdningenes gjeld er knyttet til kjøp av bolig, vil det også kunne hevdes at en undervurderer de økonomiske levekår til de som foretrekker å bruke penger på bolig framfor å bruke penger på andre forbruksgoder når en bruker disponibel inntekt i slike sammenhenger (Aaberge og Wennemo 1988, Lyngstad 1992).

De som foretrekker å nytte disponibel inntekt, kan vise til at gjeldsrentene enten representerer "utgifter til inntekts ervervelse" (renter på studielån eller lån i forbindelse med næringsvirksomhet) eller utgifter til dekning av grunnleggende behov (boliglån).¹ Utgiftene til renter på boliglån er gjerne større i etableringsfasen enn mot slutten av livet. Dermed kan det hevdes at en overvurderer ungdoms og undervurderer eldres økonomiske situasjon når en nytter inntekt etter skatt som mål på velferd.

Undersøkelsesenheter og forbruksenheter

Husholdningen er den grunnleggende økonomiske enheten i analyser av fattigdom og fordeling. Der det er store inntektsforskjeller de enkelte husholdningsmedlemmene imellom, skjer det i de fles-

te tilfelle en viss omfordeling internt i husholdningen. For enkelhets skyld tenker man seg at denne omfordelingen sørger for at alle husholdningsmedlemmene oppnår samme velferdsnivå. Befinner en husholdning seg under fattigdomsgrensen, er alle husholdningsmedlemmene fattige. Befinner den seg over, er ingen av husholdningsmedlemmene fattige.

Når vi skal avgjøre om inntektene eller velferden har blitt skjevere fordelt eller om det er blitt flere fattige, må vi ta stilling til om det er fordelingen mellom husholdninger eller mellom personer vi ønsker å uttale oss om. Vi må ta stilling til om vi ønsker å nytte husholdning eller person som *undersøkelsesenhhet*. Resultatet av undersøkelsen kan avhenge av hva vi velger. Det kan for eksempel ha blitt flere fattige personer selv om det ikke er blitt flere fattige husholdninger, dersom det har funnet sted en forskyvning fra små til store husholdninger blant de husholdningene som befinner seg under fattigdomsgrensen (Bojer 1990, Thoresen 1993).

Men hvordan skal en sammenlikne levestandarden for husholdninger av ulik størrelse og for personer som tilhører husholdninger av ulik størrelse? En husholdning som består av fire personer trenger ikke fire ganger så stor inntekt som en enslig for å oppnå samme levestandard. En del av utgiftene som en husholdning har, er fellesutgifter som i liten grad varierer med husholdningsstørrelsen, for eksempel utgifter til bolig, bil, TV og aviser. I tillegg har store husholdninger andre stordriftsfordeler framfor små, for eksempel når det gjelder utgifter til mat.

Dette må vi ta hensyn til når vi sammenlikner økonomiske levekår for husholdninger med ulik sammensetting og størrelse. Det finnes ingen enkel løsning på hvordan en kan gjøre dette.

I et forsøk på å sammenlikne ulike husholdningstyper har en innført såkalte *forbruksvekter*. Forbruksvektene skal både ta hensyn til at store husholdninger må ha større inntekter enn små for å ha samme levestandard, og at store husholdninger på noen områder kan oppnå stordriftsfordeler. De forbruksvektene som vanligvis nyttes (OECD-vektene) gir første voksne husholdningsmedlem en vekt lik 1. Andre voksne medlemmer får en vekt som er 70 prosent av første voks-

ne i husholdningen, og barn under 17 år får en vekt som er halvparten av forbruksvekten til den første voksne. En husholdning med to voksne må ha en inntekt som er 1,7 ganger så stor som den inntekten en enslig har, for å få tilnærmet samme levestandard, mens en husholdning med to voksne og to barn må ha en inntekt som er 2,7 ganger så stor som den ensliges inntekt.

Men valget av forbruksvekter får konsekvenser for resultatene. Andre vekter kan være vel så riktige og gi andre resultater. OECDs forbruksvekter avviker for eksempel fra de som implisitt er nyttet ved fastsetting av minstepensjon for henholdsvis enslige og ektepar. Et minstepensjonistektepar får mindre enn 1,7 ganger minstepensjonen til en enslig. Undersøkelser der man definerer "subjektive" fattigdomsgrenser, gir i de fleste tilfelle også en noe lavere forbruksvekt til eventuelle andre voksne og barn enn OECD-vektene gjør (Van Praag og Flik 1992).

Varig eller forbigående fattigdom?

Den enkelte husholdnings inntekter eller forbruk vil vanligvis variere over livsløpet og kan også variere fra ett år til det neste. Det er vanlig å si at en må ha lav inntekt eller lavt forbruk over en viss periode, for at en skal kunne snakke om fattigdom (Townsend 1979). Mer tilfeldige årlige variasjoner i inntekt eller forbruk er ikke tilstrekkelig. Det er heller ikke vanlig å betrakte de som avtjener verneplikt eller som går på skole som fattige, selv om både inntekt og forbruk kan være svært lav i slike perioder.

Vanligvis har man bare opplysninger om den enkeltes økonomiske situasjon for ett tidspunkt av gangen. De beskrivelser som hittil er gjort om fordeling av økonomiske ressurser og fattigdom, har i stor grad vært basert på slike *tverrsnittsdata*. Dette gjelder også to av artiklene i dette nr. av Samfunnsspeilet (Kjeldstad 1993, Aslaksen og Koren 1993). Tverrsnittsdata fra flere tidspunkt kan fortelle oss om ulikhetene blir større og om det blir flere fattige, men de kan ikke fortelle oss om det er de samme som har lav inntekt eller er fattige på to tidspunkt. Da trenger vi *paneldata* (se tekstramme). Slike data gjør det mulig å følge personer over tid og se hvor lenge de som har lav inntekt eller økonomiske problemer, befinner seg i en slik situasjon (Epland 1993,

Andersen og Lyngstad 1993).

Nærmere om de enkelte artiklene

Inntekts- og formuesundersøkelsene viser at mellom sju og ni prosent av norske husholdninger hadde inntekt etter skatt pr. forbruksenhet lavere enn halvparten av gjennomsnittsinntekten hvert år vi har tall for, gjennom 1980-årene. Ved hjelp av paneldata undersøker Epland hva som skjuler seg bak disse tallene. Er det en fast kerne av husholdninger som faller under denne inntektsgrensen i lengre perioder eller dreier det seg om husholdninger som opplever mer tilfeldige og kortsiktige inntektsreduksjoner og som ellers har langt høyere inntekter? Hvem er i såfall disse husholdningene? Hvordan skiller de seg fra den øvrige befolkningen?

Kjeldstad tar utgangspunkt i eneforsørgerhusholdningene (enslige og enslige forsørgere). I 1982 var tre av fire eneforsørgere med inntekt under 75 prosent av gjennomsnittsinntekt kvinner. Også blant de som hadde inntekter under halvparten av gjennomsnittsinntekten var det flere kvinner enn menn.

Gjennom 1980-tallet styrket kvinnene sin stilling på arbeidsmarkedet. Det fant sted en utjevning mellom kvinner og menn både i sysselsetting, arbeidstid og lønn. Samtidig økte både antall enslige og enslige forsørgere. Kjeldstad undersøker om dette kan ha bidratt til at andelen fattige og andelen med lav inntekt har endret seg blant kvinner og menn i løpet av 1980-tallet, og om kvinnene utgjør en større andel blant de fattige og blant lavinntekts-husholdningene i 1990 enn i 1982.

Aslaksen og Koren tar i sin artikkel utgangspunkt i at menn i gjennomsnitt har dobbelt så høy inntekt som kvinner. Men i hvilken grad dempes de store individuelle inntektsforskjellene gjennom den omfordeling av penger og hjemmeproduserte varer og tjenester som finner sted innen husholdningene?

Andelen husholdninger med lav inntekt er dobbelt så høy blant husholdninger med kvinnelig som blant husholdninger med mannlig hovedinntektstaker. Særlig er andelen fattige husholdninger stor blant kvinnelige enslige forsørgere og blant enslige (både menn og kvinner). Blant husholdninger med to inntektstakere finner vi derimot nesten ingen under fattigdomsgrensen. I hvilken grad bi-

drar det ubetalte husholdsarbeidet til å heve levekårene og utjevne inntektsforskjellene mellom husholdningene?

Levekårsundersøkelsene viser at andelen personer med betalingsproblemer økte på slutten av 1980-tallet. Ulike forskere har forklart dette på forskjellige måter. Noen har gitt husholdningenes "gjeldskrise" skylden. Andre har lagt større vekt på arbeidsløsheten. *Andersen og Lyngstad* tar utgangspunkt i denne debatten, og bruker data fra levekårsundersøkelsene, bl.a. paneldata, for å undersøke betydningen av de ulike forklaringsfaktorene. De undersøker også om den enkelte husholdnings betalingsproblemer er forbigående, eller om det dreier seg om mer permanente eller tilbakevendende problemer.

1. Husholdningenes gjeldsrenter skyldes i stor grad lån til bolig. Den "fordelen" eller "inntekten" man har av å bo i egen bolig, reflekteres imidlertid bare i begrenset grad i inntektsstatistikken.

Litteratur

- Andersen, Arne S. og Jan Lyngstad (1993): "Betalingsproblemer eller fattigdom?" *Samfunnsspeilet* nr. 3.
- Aslaksen, Iulie og Charlotte Koren (1993): "Er kvinner fattigere enn menn?" *Samfunnsspeilet* nr. 3.
- Bojer, Hilde (1990): *Inntekt og ulikhet*. Rapport nr. 6/90. Senter for anvendt forskning, Norges Handelshøyskole/Universitetet i Oslo.
- Dahle, Anne Berit (1993): "Verdien av ulønnet arbeid i husholdningene". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.
- Epland, Jon (1993a): "Økonomisk velferd". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.
- Epland, Jon (1993b): "Få er fattige over lang tid". *Samfunnsspeilet* nr. 3.
- Gustafsson, Björn (1993): "Poverty in Sweden, 1975-85". I E.J. Hansen, S. Ringen, H. Uusitalo og R. Eriksen (red.): *Welfare Trends in the Scandinavian Countries*. M. E. Sharpe.
- Hagenaars, Aldi J. M. (1991): "The Definition and Measurement of Poverty". I L. Osberg (red.): *Economic Inequality and Poverty. International Perspectives*. M. E. Sharpe.
- Herigstad, Helge (1986): *Inntekt og offentlige ytingar*. Rapportar 86/2. Statistisk sentralbyrå.
- Kitterød, Hege (1993): "Uformell omsorg blant eldre og funksjonshemmede". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.
- Kjeldstad, Randi (1993): "Feminisering av fattigdommen?" *Samfunnsspeilet* nr. 3.
- Lyngstad, Jan (1992): *Økonomiske levekår for barnefamilier og eldre 1970-1986*. Rapporter 92/11. Statistisk sentralbyrå.
- Opdahl, Stein (1993): "Forbruksvekst og innstramming". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.
- Ringen, Stein (1988): "Direct and indirect Measures of Poverty". *Journal of Social Policy*, 17 (3).
- Sen, A.K. (1985): *Commodities and Capabilities*. North Holland Publishing Company.
- Thoresen, Thor Olav (1993): "Overføringer, fordeling og ulikhet". *Økonomiske analyser* nr. 3/4. Statistisk sentralbyrå.
- Townsend, Peter (1979): *Poverty in the United Kingdom*. Penguin.
- Van Praag, B.M.S. og R.J. Flik (1992): "Poverty Lines and Equivalence Scales. A Theoretical and Empirical Evaluation". I J. Kordos (red.): *Poverty Measurement for Economies in Transition in Eastern European Countries*. Warsawa.
- Watts, H.W. (1967): "The Iso-Prop Index: An Approach to the Determination of Differential Poverty Income Thresholds". *The Journal of Human Resources*, vol. 2.
- Aaberge, Rolf og Tom Wennemo (1988): *Inntektsulikhet i Norge 1973-1985*. Rapport nr. 88/15. Statistisk sentralbyrå.

Jan Lyngstad er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Få permanent fattige i Noreg¹

Jon Epland

Det er relativt få hushald i Noreg som har inntekt under fattigdomsgrensa fleire år på rad. Nesten halvparten av hushalda med ei inntekt under fattigdomsgrensa forlet gruppa etter berre eitt år. Svært få av desse hamnar under fattigdomsgrensa igjen, men det er og svært få som raskt blir velstående. Dei blir gjerne å finne i den nedre delen av inntektsfordelinga. Prosentdelen med inntekt under fattigdomsgrensa over fleire år er høgast blant einslege forsørgjarar, medan unge einslege og unge par utan barn oftare enn andre er under fattigdomsgrensa berre ein gong.

Inga offisiell fattigdomsgrense

I Noreg har vi inga offisiell fattigdomsgrense slik dei har i ein del andre land. Vi har derfor heller ingen offisiell statistikk over talet på fattige. Det kan vere mange grunnar til det. Ein viktig grunn er nok at det ikkje er lett å definere og måle fattigdom. Resultatet ein får, vil gjerne påverkast av kva for mål og definisjonar ein vel (sjå Lyngstad 1993).

I fattigdomsstudier i andre land har ein gjerne gått ut frå at dei som bur i hushald med inntekt mindre enn eller lik halvparten av gjennomsnittsinntekta, er fattige (sjå tekstramma). Det skal vi gjere her og, i alle fall i utgangspunktet.

Paneldata gjev betre analysar av fattigdom

Men samtidig vil dei fleste som studerer fattigdom, meine at det ikkje er nok å ha låg inntekt eller utilstrekkelege økonomiske ressursar berre i ein kort periode for at ein skal kunne reknast som fattig (sjå Townsend 1979). Til dømes vil det neppe vere rett å kalle ein einsleg ungdom som har hatt låge inntekter som følge av utdanning eller militærteneste deler av året, men som sidan blir yrkesaktiv, for fattig. Det er derfor viktig å finne

ut kor lenge eller kor ofte ulike hushald har inntekt under denne fattigdomsgrensa.

Inntektsundersøkingane til Statistisk sentralbyrå gjev *tverrsnittsdata* om hushalda sine inntekter som ein kan nytte til å berekne kor mange som har inntekt under fattigdomsgrensa på ulike tidspunkt. Men dei inneheld og eit *panelutval* som gjer det mogleg å følgje personar over eit lengre tidsrom. Med hjelp av opplysningar frå dette panelutvalet skal vi undersøkje om det er dei same som ligg under fattigdomsgrensa heile tida eller om det er stadig nye personar som har så låge inntekter.

I denne artikkelen skal vi derfor berre kalle dei hushalda som var under fattigdomsgrensa *minst to gonger* i løpet av perioden frå 1986 til 1990 for "fattige", medan dei som var under fattigdomsgrensa berre ein gong i løpet av denne perioden, skal reknast som tilhøyrande ei "låginntektsgruppe", heller enn å vere "fattige".

Stabil prosentdel under fattigdomsgrensa

Talet på hushald med inntekter under fattigdomsgrensa, dvs. inntekter under

eller lik halvparten av gjennomsnittet, har vore relativt stabilt gjennom heile 1980-talet i Noreg. Figur 1 viser prosentdelen under fattigdomsgrensa både ifølgje tverrsnittsdata og paneldata frå inntektsundersøkingane. Tverrsnittsdataene tyder på at talet på hushald under fattigdomsgrensa låg mellom sju og ni prosent

Datagrunnlaget til denne artikkelen er paneldelen til dei årlege inntekts- og formuesundersøkingane (sjå Lyngstad 1993).

Fattigdomsgrense

Alle hushald som har inntekt mindre eller lik halvparten av gjennomsnittsinntekta, justert for talet på personar i hushaldet, ligg under fattigdomsgrensa. Dette er ein definisjon som ofte er nytta i andre fattigdomsstudier, til dømes innan EF (Hagenaars et. al. 1992). I 1990 svarte ei slik fattigdomsgrense til 55 370 kroner, altså litt meir enn minstepensjonen til einslege pensjonistar (53 440 kroner i 1990). Også for dei andre åra i perioden 1986 til 1990 låg ei fattigdomsgrense basert på halvparten av gjennomsnittet litt over minstepensjonen.²

Inntektsomgrep og forbruksvekter

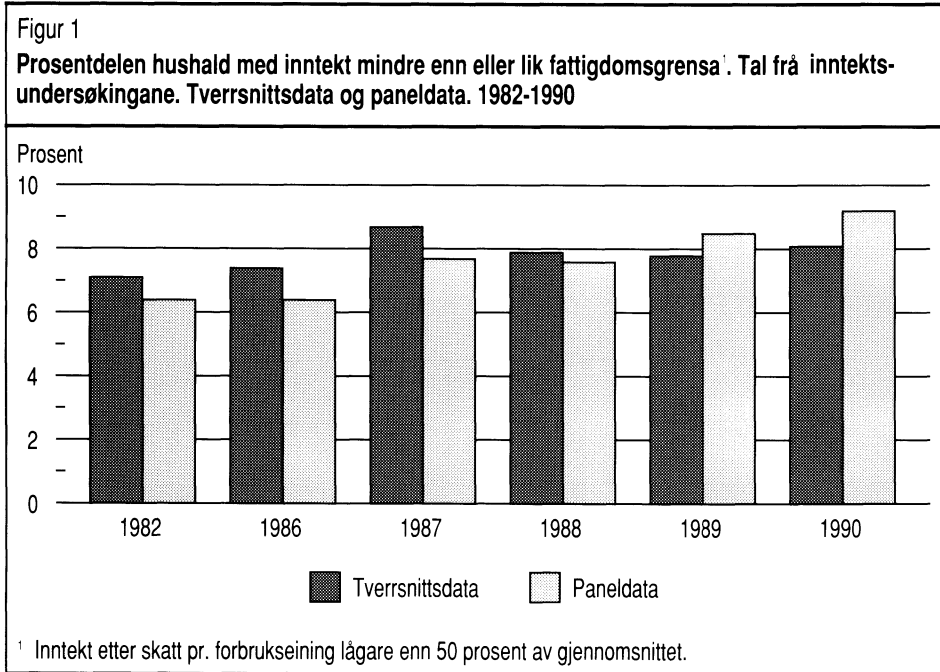
Inntektsomgrepet som er nytta er *inntekt etter skatt pr. forbrukseining*. Inntekt etter skatt er summen av lønnsinntekt, næringsinntekt, bruttokapitalinntekt og overføringar, men etter at skatten er trekt frå. Sosialhjelp er ikkje med.

For å kunne samanlikne hushald av ulik storleik og samansetjing nyttar vi såkalla ekvivalentskalaer eller forbruksvekter (sjå Lyngstad 1993). Dei forbruksvektene som er nytta her, følgjer tilrådingar frå OECD, og gjev første person i hushaldet vekt lik 1,0, andre vaksne personar vekt lik 0,7 og barn vekt lik 0,5.³

i åra 1982-1990. Paneldataene viser ein noko lågare prosentdel under fattigdomsgrensa enn tverrsnittsdataene fram til 1987, medan prosentdelen deretter var høgare. Panelet tyder altså på at det har vore ein viss auke i talet på hushald under fattigdomsgrensa. Dette skuldast nok at panelet ikkje har med dei aller eldste hushalda (sjå Lyngstad 1993) som i byrjinga av 1980-talet utgjorde ein relativt stor del av dei med låge inntekter. Den sterke reduksjonen i talet på eldre med låg inntekt som har funne stad mot slutten av tiåret, vil såleis ikkje bli registrert i panelutvalet, medan ein auke i talet på fattige unge, som også har funne stad mot slutten av 1980-talet, vil bli noko overvurdert i panelutvalet.

derimot ha vist ein svak auke i talet på hushald under fattigdomsgrensa mot slutten av 1980-talet.⁵

Ein del av hushalda mottok *sosialhjelp*. Denne inntekta har vi ikkje kunna ta omsyn til sidan vi berre har slike opplysingar for det siste året (1990). Men dermed kan vi ha komme i skade for å overvurdere talet på hushald under fattigdomsgrensa, og spesielt da i dei seinaste åra da talet på mottakarar av sosialhjelp og storleiken på inntekta frå sosialhjelpa var størst (Epland 1993). Legg vi sosialhjelpa til dei andre inntektene, blir det likevel berre om lag eitt prosentpoeng færre hushald under fattigdomsgrensa i 1990, og trulig enda mindre nokre år tidlegare.

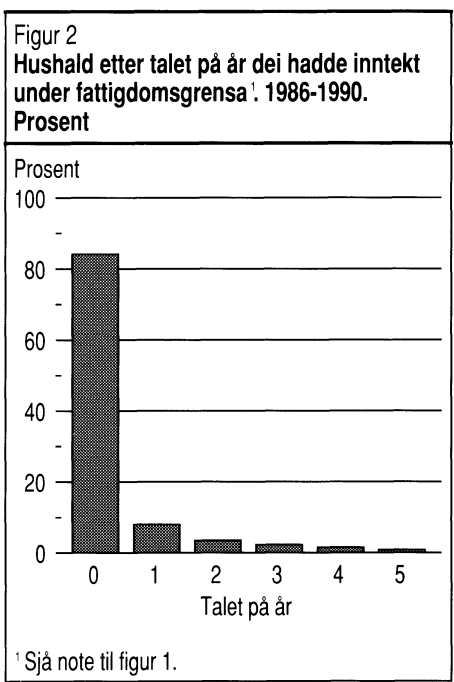

Fattigdomsgrensa, slik vi har definert henne, ligg kvart av åra 1986-1990 litt over minstepensjonen for einslege (sjå note 2). Det inneber at minstepensjonistar med lita eller inga inntekt i tillegg til pensjonen blir å finne under fattigdomsgrensa. Dette får konsekvensar for korleis talet på hushald under fattigdomsgrensa utviklar seg. Dersom vi definerte ei fattigdomsgrense som var *lik* minstepensjonen til ein einsleg person, ville talet på hushald under fattigdomsgrensa ha blitt redusert, sidan talet på minstepensjonistar og talet på minstepensjonistar uten tilleggsinntekter også har gått ned i perioden (Epland 1992, Rikstrygdeverket 1991).⁴ Ei fattigdomsgrense *lågare* enn minstepensjonen ville

Få blir lenge under fattigdomsgrensa ...

Dei fleste norske hushald var aldri under fattigdomsgrensa i perioden 1986 til 1990. Som figur 2 viser, hadde 84 prosent av hushalda inntekter over fattigdomsgrensa i alle åra mellom 1986 og 1990. Dette betyr likevel at så mange som 16 prosent av hushalda var under fattigdomsgrensa minst ein gong i løpet av denne perioden. Dette er dobbelt så mange som det dei årlege inntektsundersøkingane viser (jf. figur 1). Det viser seg likevel at halvparten av desse hushalda er under fattigdomsgrensa berre eitt enkelt år i perioden.

Om lag fire av ti av dei hushalda som låg under fattigdomsgrensa i eitt av åra

frå 1986 til 1989, hadde inntekter *over* fattigdomsgrensa allereie året etter (sjå tabell 1). Prosentdelen som ligg under fattigdomsgrensa, blir ytterlegare redusert ettersom åra går. Det er til dømes berre 14 prosent av dei som opphavleg var under fattigdomsgrensa i 1986, som var kontinuerleg under fattigdomsgrensa i dei neste fire åra.

Tabell 1. Prosentdelen hushald med inntekt under fattigdomsgrensa¹ over fleireår

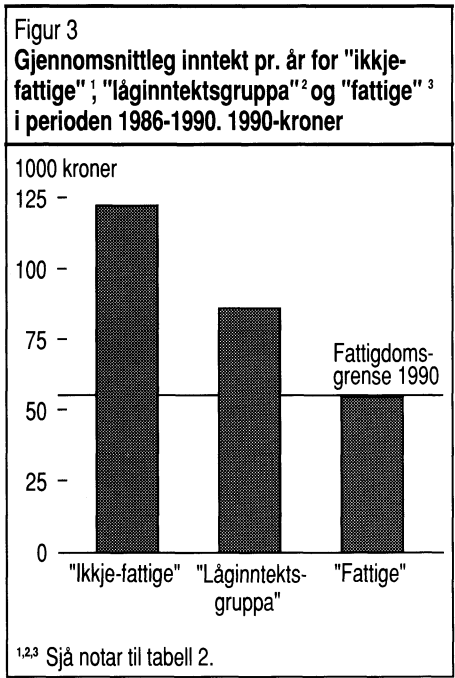
Under fattigdomsgrensa	Prosentdelen hushald som framleis var under fattigdomsgrensa				
	Talet på obser- vasjonar	1 år sei- nare	2 år sei- nare	3 år sei- nare	4 år sei- nare
1986	94	63	38	18	14
1987	106	57	34	25	-
1988	122	55	38	-	-
1989	143	58	-	-	-

Det er altså berre ei lita gruppe som kontinuerleg har hatt inntekter under fattigdomsgrensa over lang tid. Også undersøkingar frå andre land konkluderer med at mange er under fattigdomsgrensa berre ein kort periode. Panelundersøkingar frå Sverige, Finland og Nederland viser til dømes at mellom 37 og 44 prosent av alle fattige hushald med barn kryssar fattigdomsgrensa allereie året etter (Duncan 1992).

For dei hushalda som ein gong har vore under fattigdomsgrensa, men som sidan har komme over, er det liten sjanse for at dei skal få inntekter under fattigdomsgrensa dei nærmaste åra. Berre kvart tiande av dei hushalda som heva seg over fattigdomsgrensa i perioden 1986-1990 hamna under denne inntekts-grensa igjen. For kvart år hushalda er over fattigdomsgrensa, blir sjansen for igjen å falle under mindre. Berre eit av hundre hushald som var under fattigdomsgrensa i 1986, men som sidan opplevde tre år med inntekt over fattigdomsgrensa, fall under denne grensa det følgjande året (1990).

... og få blir velstående etterpå

Sjølv om vi finn få hushald som har hatt inntekter under fattigdomsgrensa over lang tid, er det likevel ikkje slik at dei som eingong var under fattigdomsgrensa, raskt oppnår eit inntektsnivå på lik line med gjennomsnittet. Dei langt fleste av dei hushalda som hadde inntekter under fattigdomsgrensa eitt år er også dei neste åra å finne i den nedre delen av inntektsfordelinga. Av dei som var under fattigdomsgrensa i 1986, var det berre ein liten del (12 prosent) som oppnådde eit inntektsnivå over gjennomsnittsinntekta for alle i 1990. Dei fleste (62 prosent) var å finne ein stad mellom fattigdomsgrensa og gjennomsnittet for alle. 26 prosent av dei som låg under fattigdomsgrensa

i 1986, låg også under grensa i 1990. Dette var både dei som hadde vore kontinuerleg fattige sidan 1986, og dei som hadde vore over fattigdomsgrensa i eitt eller fleire år mellom 1986 og 1990, men som i 1990 igjen hadde ei inntekt under fattigdomsgrensa.

Det er store skilnader i inntektsnivået mellom dei som vi her kallar "fattige", dvs. dei som har vore under fattigdomsgrensa to eller fleire gonger i løpet av åra 1986-1990, og dei som tilhøyrrer "låginn-tektsgruppa", dvs. dei som berre var under fattigdomsgrensa ein gong. Figur 3 viser gjennomsnittleg hushaldsinntekt for dei tre gruppene "ikkje-fattige", "låginn-tektsgruppa" og "fattige" for heile perioden 1986 - 1990 sett under eitt. Den horisontale linja viser fattigdomsgrensa slik den var i 1990. Vi ser at dei som berre var under fattigdomsgrensa ein gong, i gjennomsnitt har ei inntekt for alle fem åra på vel 86 000 1990-kroner, som er 56 prosent over fattigdomsgrensa i 1990. Dei som er fattige, derimot, har ei gjennomsnittsinntekt for desse fire åra som omtrent er identisk med fattigdomsgrensa (54 900 1990-kroner). Dette betyr igjen at avstanden til fattigdomsgrensa er liten, og dette er truleg med på å forklare kvifor det også er så mange som kryssar ho kvart år.

Kvar fjerde einslege forsørgjar er "fattig"

I perioden 1986-1990 var 84 prosent av hushalda aldri under fattigdomsgrensa ("ikkje-fattige"), åtte prosent var under fattigdomsgrensa berre ein gong ("låginn-tektsgruppa"), medan like mange (åtte prosent) var under fattigdomsgrensa to eller fleire gonger frå 1986 til 1990 ("fattige").

Prosentdelen "fattige" var klart størst blant einslege forsørgjarar, der 23 prosent hadde inntekter under fattigdomsgrensa minst to gonger mellom 1986 og 1990. Også blant unge og eldre einslege var det fleire fattige enn gjennomsnittet. Prosentdelen hushald i "låginn-tektsgruppa" var størst blant unge einslege (19 prosent), unge par utan barn (14 prosent) og einslege forsørgjarar (13 prosent).

Tilknytning til arbeidsmarknaden ser ut til å vere ein viktig faktor til å forklare førekomsten av "fattigdom". Blant hushald utan nokre yrkestilknytta er det mange fleire som tilhøyrrer "låginn-tektsgruppa" og som er "fattige", samanlik-

Tabell 2. Prosentdelen "ikkje-fattige" hushald¹, "låginn-tekts-hushald"² og "fattige" hushald³, gruppert etter hushaldstype, hovudpersonen sitt kjønn, og talet på yrkesaktive. 1990⁴

	Alle	"Ikke-fattige"	"Låg-inntekt"	"Fattige"
Hushaldstype				
Alle	100	84	8	8
Einslege				
16-44 år	100	68	19	13
45-64 år	100	88	4	8
65-79 år	100	83	6	11
Par utan barn				
16-44 år	100	83	14	4
45-64 år	100	98	1	2
65-79 år	100	94	3	4
Par med barn				
0-6 år	100	83	9	8
7-19 år	100	95	3	3
Einslege forsørgjarar				
.....	100	64	13	23
Hushaldets hovudperson⁵				
Kvinne	100	76	11	13
Mann	100	88	6	5
Talet på yrkesaktive				
Ingen yrkesaktiv ..	100	70	13	18
Ein yrkesaktiv	100	86	8	6
To eller fleire yrkesaktive	100	96	4	1

¹ Hushald som ikkje hadde inntekt etter skatt pr. forbrukseining under fattigdomsgrensa (50 prosent av gjennomsnittsinntekta) noko år i perioden 1986-1990. ² Hushald som hadde inntekt under fattigdomsgrensa berre eitt av åra 1986-1990. ³ Hushald som hadde inntekt under fattigdomsgrensa to eller fleire av åra 1986-1990. ⁴ Både yrkestilknytning og hushaldstype kan ha vorte endra frå 1986 til 1990. ⁵ Hovudinntektstakaren.

na med hushald med ein eller fleire yrkesaktive. Det er og ein større prosentdel "fattige" blant hushald med kvinneleg hovudperson, enn blant hushald med mannleg hovudperson.

Over halvparten av alle "fattige" er einslege. Særleg unge einslege utgjer ein stor del av alle "fattige". Dette stemmer vel overeins med annan statistikk som

fortel at unge einslege er den gruppa som har hatt den dårlegaste inntektsutviklinga på 1980-talet (Epland 1993). Elles er det mange hushald med kvinneleg hovudperson som er "fattige". Medan det var kvinneleg hovudperson i 30 prosent av dei "ikkje-fattige" hushalda, er dei i klart fleirtal (55 prosent) blant dei "fattige" hushalda (sjå elles Aslaksen og Koren 1993, Kjeldstad 1993).

Sosiale endringar og fattigdom

Paneldata gjev oss høve til å sjå på i kor stor grad sosiale endringar eller hendingar innan hushalda verkar inn på inntektstilhøve, og dermed førekomen av "fattigdom". I tabell 3 har vi samanlikna prosentdelen hushald som hadde inntekter under fattigdomsgrensa i hhv. 1986 og 1990 for nokre hushald der det i mellomtida har funne stad visse sosiale endringar. Vi ser til dømes at prosentdelen med inntekt under fattigdomsgrensa aukar monaleg for einslege unge som har flytta heimanfrå. Medan svært få av desse hadde hushaldsinntekter under fattigdomsgrensa så lenge dei budde heime, aukar prosentdelen til 37 når dei har etablert seg med eige hushald. For dei

som flytter saman som par, går det betre, her er prosentdelen under fattigdomsgrensa om lag som for gjennomsnittet for alle (åtte prosent). No skuldast nok den store prosentdelen med låg inntekt blant dei unge at det er mange studentar blant desse, og at studielånet i inntektsstatistikken ikkje blir handsama som inntekt. Konsekvensen av dette er at mange studentar blir registrerte med ei svært låg inntekt. Dersom ein ser bort frå dei som er studentar, går prosentdelen med inntekt under fattigdomsgrensa ned til 22. Dette er likevel klart høgare enn gjennomsnittet.

Ei anna hending som fører til forverra inntektstilhøve er samlivsbrot. For dei hushalda som i 1986 bestod av to foreldre, men som i 1990 var einslege forsørgjarar, gjekk prosentdelen med inntekt under fattigdomsgrensa opp frå tre til 23. Her må vi likevel vere merksame på at talet på observasjonar er lite og at tala derfor er usikre.

Nye barn i hushaldet ser ikkje ut til å føra til at fleire hamnar under fattigdomsgrensa. Størst er utslaga for dei som får sitt første barn, der prosentdelen under fattigdomsgrensa aukar frå ein prosent i 1986 (før barnet kom) til 10 prosent i 1990 (etter at barnet kom). For hushald som fekk barn nummer to eller tre er utslaga mindre.

Det kan verka som det er økonomisk lønsamt for einslege å flytte saman som par. Det viser seg i alle fall at for dei som var einslege i 1986, men som budde i parforhold (to vaksne) i 1990, gjekk prosentdelen med inntekt under fattigdomsgrensa ned frå 13 til 0. For andre som var einslege i 1986, men som bur i fleirpersonhushald i 1990, er det derimot mindre endringar. Dette kan skuldast at nokre av overgangane frå einsleg til fleirpersonhushald skuldast at nokre einslege kvinner no har blitt einslege forsørgjarar.

Overgangen frå yrkesaktiv til pensjonist viser klare skilnader mellom alderspensjonistar og andre pensjonistar (for det meste mottakarar av uføretrygd eller overgangsstønad). Medan det omtrent ikkje er nokre alderspensjonistar som hamnar under fattigdomsgrensa når dei går av med pensjon, aukar prosentdelen under fattigdomsgrensa for andre typar pensjonistar frå to til 16 når dei ikkje lengre er yrkesaktive.

1. Denne artikkelen er ein nedkorta og fornorska versjon av eit paper som forfattaren skreiv i lag med seksjonsleiar Leif Korbøl, Statistisk sentralbyrå til forskningskonferansen om fattigdom og fordeling i Oslo, 16. og 17. november 1992 (Epland og Korbøl 1992).

2. Tabellen under viser tilhøvet mellom ei fattigdomsgrense lik 50 prosent av gjennomsnittet for alle og folketrygda sin minstepensjon.

	50 prosent av gjennomsnittet	Minstepensjon
1986	43 167	42 888
1987	48 665	45 724
1988	51 855	48 786
1989	53 217	51 174
1990	55 370	53 424

3. Merk at forbruksvektene ikkje tek omsyn til at like hushald kan ha ulike preferansar, eller at prisane kan variere med bustad /region. Forbruksvektene tek det også for gitt at inntektene blir fordelte likt på alle medlemmer i hushaldet, noko som kanskje ikkje alltid er tilfelle.

4. Ektepar med minstepensjon kan ha inntekt etter skatt pr. forbrukseining lågare enn fattigdomsgrensa, sjølv om denne er lågare enn minstepensjonen for einslege. Dette heng saman med at vi har valt å bruke dei forbruksvektene som OECD har tilrådd (sjå tekstramma). Dei føreset at eit ektepar må ha 1,7 gongar så høg inntekt som inntekta til ein einsleg for å oppnå same velferdsnivå som den einslege. Samstundes er minstepensjonen til ektepar mindre enn 1,7 gonger minstepensjonen til einslege. Dette understreker kor avgjerande valet av forbruksvekter er (sjå også note 3).

5. Tabellen under viser andelen hushald med inntekt mindre enn eller lik minstepensjonen og mindre enn minstepensjonen.

	Mindre enn eller lik minstepensjonen	Mindre enn minstepensjonen
1982	10,7	9,7
1986	7,3	5,8
1987	5,9	4,6
1988	5,6	4,4
1989	6,0	5,5
1990	6,5	6,1

Tabell 3.Sosiale endringar og fattigdom. 1986 og 1990. Prosent

Sosiale endringar	Talet på observasjonar	Prosentdelen under fattigdomsgrensa ¹	
		1986	1990
1. Alle hushald	2 135	6	8
2. Barn flytter heimanfrå			
- som einslege	63	2	37
- som par	37	0	8
3. Frå to foreldre til einsleg forsørgjar	31	3	23
4. Nytt barn i hushaldet			
Alle	233	6	10
- 1. barn	66	1	10
- 2. barn	103	8	9
- 3.+ barn	64	9	11
5. Frå einsleg til fleirpersonhushald	83	11	10
- som par	30	13	0
6. Frå yrkesaktiv til pensjonist	172	2	8
- alderspensjonist	96	2	1
- annan pensjonist	76	2	16

¹ Sjå note 1 til figur 1.

Litteratur

Aslaksen, Iulie og Charlotte Koren (1993): "Husholdningenes økonomi, husholdsarbeid og inntektsfordeling". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Duncan, Greg J. (1992): *No Pain, No Gain? Inequality and Economic Mobility in the United States, Canada and Europe*. Paper presentert ved Multidisciplinary Research Conference on Poverty and Distribution, Oslo, November 16-17, 1992. Arbeidsnotat frå Avdeling for personstatistikk 1992:7, del 1. Statistisk sentralbyrå.

Epland, Jon og Leif Korbøl (1992): *Duration of Poverty in Norway in the 1980s. Some Longitudinal Results from the Norwegian Socio-Economic Panel*. Paper presentert ved Multidisciplinary Research Conference on Poverty and Distribution, Oslo, November 16-17, 1992. Arbeidsnotat frå Avdeling for personstatistikk 1992:7, del 5. Statistisk sentralbyrå.

Epland, Jon (1992): "Alderspensionisters inntekter - ikke bare alderstrygd". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Epland, Jon (1993): "Økonomisk velferd". I *Sosialt utsyn 1993*. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Hagenaars, Aldi J. M., Klaas de Vos and M. Asghar Zaidi (1992): *Poverty statistics based on micro-data. Results for nine Member States of the European Community*. Draft version submitted to Eurostat. Departement of Economic Sociology and Psychology. Erasmus University. Rotterdam.

Kjeldstad, Randi (1993): "Feminisering av fattigdommen?" *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Lyngstad, Jan (1993): "Fattigdom og fordeling". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Rikstrygdeverket (1991): *Trygdestatistisk årbok*.

Townsend, Peter (1979): *Poverty in the United Kingdom*. Penguin.

Jon Epland er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for inntekt og lønn.

Feminisering av fattigdommen?

Randi Kjeldstad

Til tross for at det fant sted en utjevning i sysselsetting, arbeidstid og lønn mellom kvinner og menn på 1980-tallet, har det ikke vært noen kjønnsutjevning i andelen fattige. Selv om tallene som presenteres her er usikre blant annet på grunn av få observasjoner, gir de grunn til å hevde at kvinner er mer utsatt for fattigdom enn menn, og at denne "utsattheten" har økt, både absolutt og relativt til menn i løpet av 1980-årene. Tallene tyder også på at omfanget av fattigdom for kvinner og menn avhenger av ulike endringsprosesser i samfunnet.

Innledning

Er fattigdom likt fordelt mellom kvinner og menn? Har kvinner blitt mer eller mindre fattige enn menn i løpet av 1980-årene? Med andre ord: Har det funnet sted en *feminisering av fattigdommen*? I denne artikkelen søker vi å besvare disse spørsmålene ved hjelp av opplysninger fra inntekts- og formuesundersøkelsene 1982, 1986 og 1990 koblet til opplysninger om husholdningenes sammenstilling fra levikårsundersøkelsene 1983, 1987 og 1991. Vi undersøker om andelen kvinner blant de fattige har økt, og om andelen fattige har økt mer (ev. minket mindre) blant kvinner enn blant menn.

Hva mener vi med fattigdom?

De fattige defineres her som medlemmer av husholdninger med inntekt under en viss prosent av gjennomsnittlig inntekt for alle husholdninger. Norge har ingen offisiell fattigdomsgrense. Beregninger over antall fattige varierer derfor avhengig av hvilke mål som benyttes (Rødseth 1977, Stjernø 1989). Med utgangspunkt i ulike fattigdomsmål viser undersøkelser fra 1980-årene at andelen fattige varierer fra fem til ti prosent av norske husholdninger. Blant de fattigdomsgrensene som er hyppigst brukt, er 50 prosent av

gjennomsnittsinntekten. Som grunnlag for å beregne gjennomsnittsinntekten benyttes vanligvis enten disponibel husholdningsinntekt eller husholdningsinntekt etter skatt, vektet etter antall forbruksenheter i husholdningen (ifølge OECDs standard, se Lyngstad 1993). Her benyttes det første av disse to inntektsmålene.¹

Husholdningsinntekt en bedre indikator på fattigdom enn individinntekt

Generelt er husholdningsinntekt en bedre indikator på fattigdom enn individinntekt, fordi en person med lav inntekt ikke nødvendigvis er fattig hvis hun eller han deler husholdning med personer med høy inntekt. På den annen side kan en person med relativt høy inntekt være fattig hvis hun eller han er eneste inntektstaker i en stor husholdning. Dette tas det hensyn til når vi vekter husholdningsinntekten.

Når vi benytter husholdningsinntekt til å si noe om individers (her kvinners og menns) inntekt, forutsetter vi at medlemmene i en husholdning har felles økonomi og samme økonomiske standard. Dette er selvfølgelig ikke alltid tilfellet. Forutsetningen om felles økonomi er

mest problematisk når det gjelder flerpersonghusholdninger som ikke utgjør en familie, for eksempel samboere med særkullsbarn, flergenerasjonshusholdninger mv. Imidlertid er den motsatte antakelsen, nemlig at hvert individ fritt kan forbruke sin inntekt alene, enda lengre fra realitetene.

Søkelys på enslige og enslige forsørgere

Her antar vi at det i alle husholdninger med mer enn en voksen, er en fattig kvinne for hver fattig mann. Dette innebærer ikke bare en forutsetning om lik økonomisk standard innen husholdningen, men også at det i slike husholdninger er like mange voksne kvinner som voksne menn. Dette er selvfølgelig heller ikke nødvendigvis tilfellet.

Legger vi disse forutsetningene til grunn, kan vi forenkle analysen og begrense oss til å kartlegge kjønnsforskjeller i fattigdom blant enpersonghusholdninger og enslige voksne med barn². Disse husholdningene blir i det følgende kalt *eneforsørgerhusholdninger*, og består av ugifte eller før gifte personer mellom 16 og 79 år³ som bor alene eller sammen med barn under 20 år.⁴

Selv om en analyse som omfatter bare eneforsørgerhusholdninger ikke kan generaliseres direkte til medlemmer i alle husholdninger, er det grunn til å tro at inntekten i eneforsørgerhusholdninger blir stadig viktigere for inntektsfordelingen i samfunnet: Antallet enpersonghusholdninger har økt med nesten 50 prosent i løpet av 1980-årene, til ca. 630 000 i 1990. Ulike statistikkilder tyder dessuten på en sterk økning i antallet enslige forsørgere i samme periode. I 1990 regner man med drøyt 100 000 enslige forsørgere (Dahl 1993). Tall for eneforsørgerhusholdninger er usikre pga. mangelfull registrering av samboerskap, men

grovt anslått utgjør eneforsørgerne samlet drøyt 40 prosent av alle privathusholdninger i 1990 mot drøyt 30 prosent i 1980.

Ifølge levekårsundersøkelsene (1983, 1987 og 1991) bestod ca. 60 prosent av eneforsørgerhusholdningene av en kvinne eller hadde kvinnelig forsørger (omfatter personer under 80 år). 87 prosent av enslige forsørgere er kvinner (Lajord 1991). Av befolkningen 67 år og eldre utgjør kvinnene knapt 60 prosent. Nesten halvparten av disse bor alene. Tilsvarende andel blant menn er en femdel (Sundstrøm 1991). Blant de gruppene som har lavest inntekt og de dårligste økonomiske levekår, er enslige mødre (og deres barn) og enslige gamle kvinner (Dahl 1993, Helset 1991). Kunnskap om inntektsfordelingen blant eneforsørgerhusholdninger er således viktig, særlig for kunnskap om forskjeller i økonomisk levestandard mellom kvinner og menn og om kvinners og menns mulighet og evne til å forsørge seg selv og eventuelle barn på egen inntekt.

Kvinner har gjennomgående lavere inntekt enn menn

Den samlede bruttoinntekten for kvinner (over 16 år) utgjorde i 1990 54 prosent av menns bruttoinntekt (Statistisk sentralbyrå 1992). At kvinner i mindre grad er yrkesaktive, oftere har deltidsarbeid, og gjennomgående har lavere lønn enn menn, fører til kjønnsforskjeller i inntekt i yrkesaktiv alder og, på lengre sikt, til forskjeller i pensjonsytelser blant kvinnelige og mannlige eldre og uføre. Mannlige pensjonister har dessuten oftere enn kvinnelige pensjonister inntekt i tillegg til folketrygdutbetalingene. I 1990 utgjorde kvinnene 81 prosent av alderspensjonistene med minstepensjon og 78 prosent av alderspensjonistene uten inntekt utover folketrygdens ytelser (Dahl 1991).

Utviklingen på arbeidsmarkedet bidrar til å redusere kjønnsforskjeller i inntekt

Ut fra det foregående er det ikke overraskende at kvinner oftere er fattige enn menn (se senere). Men er det grunn til å anta at kjønnsforskjellene er blitt forsterket i løpet av 1980-årene? Utviklingen på arbeidsmarkedet gir grunn til å anta det motsatte. Her har vi vært vitne til en gunstigere utvikling for kvinner enn for menn: Yrkesfrekvensen har økt for kvin-

ner, mens den har sunket for menn. Gjennomsnittlig arbeidstid har vært stabil blant kvinner, mens den har sunket for menn. Kvinners andel av antall sysselsatte og av antall utførte timeverk har økt. Videre har forskjellene i lønnsnivå blitt mindre mellom kvinner og menn når vi ser 1980-årene under ett. Det samme gjelder gjennomsnittlig lønnsinntekt og gjennomsnittlig næringsinntekt, selv om kjønnsforskjellene fortsatt er store (Kjeldstad og Lyngstad 1993). Problemene på arbeidsmarkedet mot slutten av 1980-årene rammet dessuten menn hardere enn kvinner. Mens kvinner tradisjonelt har hatt høyere arbeidsløshet enn menn, økte arbeidsløsheten sterkere blant menn enn blant kvinner på slutten av tiåret, og særlig blant unge menn (Hobæk og Kjelsrud 1993).

Usikre konsekvenser av endringer i forsørgeransvar

Ulik utviklingen på arbeidsmarkedet må endringene som har skjedd i familie- og husholdningsstrukturen, med økning i antallet enslige og enslige forsørgere, antas å ramme kvinners økonomi mer enn menns. Når den gjensidige forsørgelsen mellom mann og kvinne i familien brytes ned, vil mannen sannsynligvis ha bedre økonomi enn kvinnen pga. tradisjonelt sterkere posisjon på arbeidsmarkedet og høyere inntekt. Særlig gjelder dette enslige foreldre, hvor kvinner gjennomgående har større forsørgelsesbyrde og langt lavere inntekt enn menn (Dahl 1993). Blant annet som følge av endringer i familie- og husholdningsstrukturen har menn fått redusert sin forsørgelsesbyrde, mens den har økt for kvinner.

Samtidig kanaliseres en økende andel av den totale forsørgelsesbyrden i samfunnet gjennom folketrygden, og mannens forsørgeransvar har delvis blitt overtatt av det offentlige (Kjeldstad og Skrede 1988). De samlede virkningene som demografiske endringer og økte utbetalinger over trygdebudsjettet har på fattigdomsutviklingen mellom kvinner og menn, er imidlertid vanskelige å forutsi. Antallet som mottar langtidsytelser har økt mest i perioden for kvinner, men samtidig har nivået på stønadene økt mest for menn (NOU 1993:17).

I analyser av forskjeller i inntekt og fattigdom mellom kvinner og menn tillegges kvinners og menns økonomiske situasjon som eneforsørgere og forholde-

ne på arbeidsmarkedet ulik vekt. I norske og nordiske analyser vektlegges først og fremst kvinnes relativt svake posisjon på arbeidsmarkedet, dvs. "inntekts-siden" som forklaring på kjønnsforskjeller i økonomisk velferd (Bojer 1987, Thompson 1991), mens en i analyser fra for eksempel USA er mer opptatt av kvinners økte (ene)forsørgeransvar, og dermed "utgiftssiden" (Mc Lanahan, Sørensen and Watson 1989, Marklund 1990). Sammenlignende studier av ulike land viser imidlertid at forskjellene i andelen fattige kvinner og menn er små i land med relativt jevn inntektsfordeling og omfattende offentlige velferdsytelser (Marklund 1990). Det er dermed rimelig å anta at den velferdspolitiske utviklingen har større betydning for kvinners enn for menns fattigdomsutvikling.

Tre av fire eneforsørgere med lav inntekt er kvinner

Mens husholdninger med kvinnelig forsørger på 1980-tallet utgjorde ca. 60 prosent av eneforsørgerhusholdningene totalt, utgjorde de tre av fire i gruppen med lav inntekt, dvs. inntekt under 75 prosent av gjennomsnittet. Det er særlig i inntektsgruppen mellom 50 og 75 prosent av gjennomsnittet at kvinneandelen er stor (kvinnene utgjorde ca. 80 prosent i denne inntektsgruppen i hele tiåret). I 1990 tilsvarte dette en disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet mellom 47 000 og 70 000 kr. Derimot var ikke husholdninger med kvinnelig forsørger

Tabell 1. Kvinneandel blant alle eneforsørgerhusholdninger¹, blant fattige² eneforsørgerhusholdninger og blant lavinntekts³-eneforsørgerhusholdninger. 1982, 1986 og 1990. Prosent⁴

	Alle	Lav inntekt	Fattige
1982	61	74	55
1986	61	79	64
1990	58	71	62

¹ Enslige og enslige forsørgere. ² Disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet lavere enn halvparten av gjennomsnittet. ³ Disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet lavere enn 75 prosent av gjennomsnittet. ⁴ Tallene for andel fattige er svært usikre. Se note 2 i teksten.

Kilder: Inntekts- og formuesundersøkelsene og levekårsundersøkelsene.

like dominerende blant de fattige, dvs. de med inntekt under 50 prosent av gjennomsnittsinntekten (disponibel inntekt pr. forbruksenhet under ca. 47 000 kr i 1990) (se tabell 1).

Varierende kvinneandel i lavinntektsgruppene på 1980-tallet

Andelen kvinner blant eneforsørgerhusholdninger med inntekt under 75 prosent av gjennomsnittsinntekten, var størst i 1986, med nesten fire ganger så mange kvinner som menn. I gruppen under 50 prosent av gjennomsnittet var det samtidig nesten dobbelt så mange kvinner som menn. I perioden 1982-1986 var det liten eller ingen økning i andelen fattige eller lavinntekts-husholdninger i befolkningen som helhet (Kjeldstad 1992) og gjennomsnittsinntekten i husholdningene økte (Epland 1993a). Samtidig var det en kraftig økning i kvinneandelen, særlig i den laveste inntektsgruppen.

I perioden 1986-1990 var det en markert økning i andelen fattige husholdninger i befolkningen (Kjeldstad 1992), og gjennomsnittsinntekten i husholdningene gikk noe ned (Epland 1993a). I denne perioden sank kvinneandelen i lavinntektsgruppen igjen. I den laveste inntektsgruppen var nedgangen imidlertid ikke større enn kvinneandelen totalt blant eneforsørgerhusholdningene skulle tilsi (tabell 1).

Ulik fattigdomsutvikling blant kvinner og menn

Generelt henger endringer i kvinneandelen i lavinntektsgruppene i liten grad sammen med endringer i kvinneandelen i eneforsørgergruppen totalt (tabell 1). De observerte endringene tyder snarere på at sannsynligheten for lav inntekt eller fattigdom ikke endrer seg i samme takt blant kvinner og blant menn. Ser vi 1980-tallet under ett, har andelen fattige og andelen med lav inntekt økt både blant kvinner og menn (figurene 1 og 2). Men bak denne tilsynelatende ensartete utviklingen finner vi klare kjønnsforskjeller, både over tid, og avhengig av hvilket inntektsnivå vi betrakter. I den første perioden økte andelen med lav inntekt (på begge nivå) blant kvinnene. Blant menn sank andelen (på begge nivå). I den siste perioden økte andelen med inntekt under 75 prosent av gjennomsnittet blant menn, mens den sank blant kvinner. Andelen under 50 prosent av gjennomsnittet økte imidlertid for begge kjønn.

Den økte kvinneandelen i lavinntektsgruppene i første halvdel av tiåret (tabell 1), er således et resultat av en skjev utvikling mellom kjønnene. At fattigdoms- og lavinntekts-hyppigheten sank blant menn er ikke overraskende, idet det på midten av tiåret var gjennomgående gode forhold på arbeidsmarkedet, med høy sysselsetting og lav arbeidsløshet

etter en kortvarig lavkonjunktur rundt 1983 (Fredriksen 1993). Dette gav også bedre muligheter for dem som lå lavest på inntektsstigen. Høykonjunktoren ser imidlertid ikke ut til å ha medført de samme mulighetene for de dårligst stilte kvinnene, herunder mange enslige mødre. Vi vet at økningen i kvinners yrkesfrekvens på 1980-tallet først og fremst gjaldt gifte og samboende kvinner (Kjeldstad og Lyngstad 1993). På første halvdel av 1980-tallet økte dessuten antallet enslige kvinner som mottok sosialhjelp kraftig, og mer enn for enslige menn (NOU 1993:17).

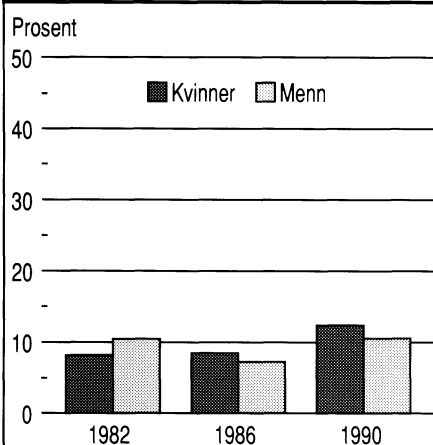
Da lavkonjunktoren kom mot slutten av 1980-årene, økte andelen med lav inntekt blant menn, og andelen fattige økte både blant kvinner og menn. Samtidig sank andelen med lav inntekt blant kvinner. Det ser altså ut til at fattigdomsutviklingen blant menn er en direkte avspeiling av endringene i den norske økonomien og forholdene på arbeidsmarkedet. For kvinner er bildet nærmest motsatt. Særlig gjelder dette kvinner som har inntekt under 75 prosent av gjennomsnittet, dvs. nesten halvparten av kvinnene i eneforsørgerhusholdninger.

Fattigdom blant kvinner påvirkes lite av endringer på arbeidsmarkedet

Mangelen på samvariasjon mellom kvinners og menns fattigdomsutvikling under ulike konjunkturforhold må antas å ha sammenheng med at kvinner og menn har forskjellige jobber. Menn har i større grad enn kvinner jobber som profitterte på høykonjunktoren fram mot midten/slutten av 1980-tallet. Samtidig er de i større grad sysselsatt i bransjer som ble rammet av den påfølgende nedgangskonjunktoren. Den sterke økningen i arbeidsløsheten blant menn de senere år har først og fremst sammenheng med nedgangen i antall arbeidsplasser i tradisjonelt mannsdominerte næringer. Kvinner er langt oftere sysselsatt i skjermete næringer, spesielt i offentlig sektor, hvor konjunkturedringene på 1980-tallet gav mindre utslag i kortsiktig rask vekst eller innsnkrenkninger.

Sammenhengen mellom arbeidsmarkedsutviklingen og kvinners fattigdom er svak også ut fra et mer langsiktig perspektiv. Selv om kvinnes posisjon på arbeidsmarkedet bedres i forhold til menn gjennom hele 1980-tallet, skjer det

Figur 1
Andel fattige¹ blant kvinnelige og mannlige eneforsørger². 1982, 1986 og 1990. Prosent

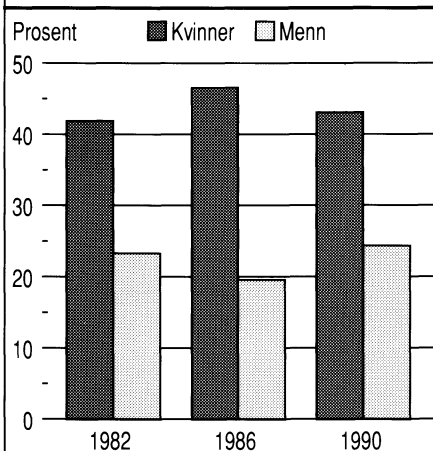

¹ Disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet lavere enn halvparten av gjennomsnittet.

² Enslige og enslige forsørgere.

Kilder: Inntekts- og formuesundersøkelsene og levekårsundersøkelsene.

Figur 2
Andel med lav inntekt¹ blant kvinnelige og mannlige eneforsørger². 1982, 1986 og 1990. Prosent

¹ Disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet lavere enn 75 prosent av gjennomsnittet.

² Enslige og enslige forsørgere.

Kilder: Inntekts- og formuesundersøkelsene og levekårsundersøkelsene.

lite eller ingen endring i andelen med lav inntekt. Den er bortimot dobbelt så høy for kvinner som for menn i hele tiåret. Og mens andelen fattige var høyere blant mannlige enn blant kvinnelige eneforsørgere i 1982, er forholdet omvendt i 1990. Dette tyder for det første på at en styrket tilknytning til arbeidsmarkedet, i form av økt sysselsetting og relativ økning i arbeidstid og lønn, ikke nødvendigvis bidrar til å redusere fattigdommen blant kvinner. For det andre avspeiler det at arbeidsmarkedet bare utgjør en av flere viktige faktorer som påvirker kvinners økonomi. Mangelen på sammenheng mellom kvinners fattigdomsutvikling og utviklingen på arbeidsmarkedet kan tyde på at endringer i forsørgelsesbyrde i disse årene veier vel så tungt som endringer på arbeidsmarkedet. Et kjernepunkt er dermed i hvor stor grad inntektene klarer å kompensere for kvinnes økte forsørgerutgifter. Så langt ser det ut til at økt yrkesdeltaking i liten grad har bidratt til slik kompensasjon blant kvinnelige eneforsørgere. Videre kan en stille spørsmålsteget ved trygdesystemets evne til å forhindre fattigdom i disse gruppene.

1. Disponibel inntekt er summen av lønnsinntekter, netto næringsinntekt, nettokapitalinntekter og overføringer minus skatt og gjeldsrenter. Opplysninger om husholdningenes inntekt i innteks- og formuesundersøkelsene fra 1982 og 1986 omfatter ikke sosialhjelp, og sosialhjelp inngår ikke i inntektsbegrepet som benyttes i denne artikkelen. I 1990 har vi imidlertid tilgang til slike opplysninger, og vi finner at andelen fattige reduseres med ca. to prosentpoeng når sosialhjelp inkluderes i inntektsbegrepet. Studielån registreres heller ikke. Dermed kan en del studenter som lever på lån i tillegg til en viss arbeidsinntekt, bli registrert som fattige. Et tredje problem er registreringen av bidrag fra barnefar/tidligere ektefelle. Bidraget inngår i mottakers registrerte inntekt, men trekkes ikke fra i bidragsyters inntekt. Dette siste bidrar nok i noen grad til underestimering av fattigdom blant menn.

Det er grunn til å anta at den samlede betydningen av disse tre innteks-/utgiftskomponentene har økt i løpet av 1980-årene. Men hvor avgjørende de er for å få et korrekt bilde av fattigdomsutviklingen for kvinner i forhold til menn, er vanskelig å si.

2. For analyseformål representerer det lave antallet fattige visse problemer idet beregning av kjønnsforskjeller basert på surveydata for eneforsørgerhusholdninger nødvendigvis må baseres på få observasjoner. Det er dermed knyttet betydelig usikkerhet til tallene, og usikkerheten er større jo lavere inntektsgrense man setter. Av den grunn skal vi både analysere kjønnsforskjeller etter den vanlige fattigdomsdefinisjonen, nemlig inntekt under 50 prosent av gjennomsnittsinntekten, og etter en noe videre definisjon, nemlig inntekt under 75 prosent av gjennomsnittsinntekten. I det følgende betegnes grupper som har inntekt lavere enn 75 prosent av gjennomsnittsinntekten, som lavinntektsgrupper. (For diskusjon av tallenes signifikans, se Kjeldstad 1992.)

3. For å kunne sammenligne over tid er bare husholdninger med hovedforsørger under 80 år inkludert. Det er vanskelig å si hvordan denne avgrensningen har påvirket våre tall for andel fattige blant kvinnelige og mannlige eneforsørgere på ulike tidspunkt (se imidlertid Epland 1993b).

4. I noen eneforsørgerhusholdninger med barn bidrar også barn(a) til husholdningsinntekten.

Litteratur

Bojer, Hilde (1987): "Personlig inntektsfordeling i Norge 1970-1984". *Tidsskrift for Samfunnsforskning* nr. 3.

Dahl, Grete (1991): "Kjønnsforskjeller i pensjon og inntekt for alderspensjonister". I Hatland, Aksel (red.): *Trygd som fortjent?* ad Notam.

Dahl, Grete (1993): "Enslige forsørgere". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Epland, Jon (1993a): "Økonomisk velferd". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Epland, Jon (1993b): "Få er fattige over lang tid". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Fredriksen, Dennis (1993): "Arbeidsmarkedet i Norge 1950-1990". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Helset, Anne (1991): "Gamle kvinner i Norden; - rike eller fattige?". I Helset, Anne (red.): *Gamle kvinner i Norden*. Rapport nr. 6. Norsk gerontologisk institutt.

Hobæk, Tone og Morten Kjelsrud (1993): "Arbeidsledighet". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Kjeldstad, Randi og Kari Skrede (1988): "Inntekt og overføringer: Mot økt likhet mellom kvinner og menn?". I Kjeldstad, Randi, Håkon Lorenzen og Anders Ringen (red.): *Fra ansvarsdeling til delt ansvar?* INAS-rapport 1988:5.

Kjeldstad, Randi (1992): *Low Income and Gender. Prevalence and Change in Low Income among Male and Female Singles and Lone Parents in Norway through the Nineteen Eighties*. Paper presentert ved Multidisciplinary Research Conference on Poverty and Distribution, Oslo, November 16-17, 1992. Publisert i Arbeidsnotat fra Avdeling for personstatistikk 1992:7, del 4. Statistisk sentralbyrå.

Kjeldstad, Randi og Jan Lyngstad (1993): *Arbeid, lønn og likestilling*. Universitetsforlaget.

Lajord, Jorunn (1991): "100 000 enslige forsørgere". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Lyngstad, Jan (1993): "Fattigdom og fordeling". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Marklund, Staffan (1990): "Structures of Modern Poverty". *Acta Sociologica* vol. 33 nr. 2.

Mc Lanahan, Sara S., Annemette Sørensen og Dorothy Watson (1989): "Sex differences in poverty, 1950-1980". *Signs* vol. 15 nr.1.

NOU 1993:17: *Levekår i Norge*.

Rødseth, Tor (1977): *Inntektsfordeling i Norge*. NOU 1977:44.

Statistisk sentralbyrå (1992): *Statistisk ukehefte* 1992:26.

Stjernø, Steinar (1989): "Fattigdommen og fattighjelpen - ved et vendepunkt?". I Lingås, Lars Gunnar (red.): *Myten om velferdsstaten - 20 år etter*. Pax.

Sundström, Gerdt (1991): "Omsorgsmønster blant eldre kvinner och män i Norden". I Helset, Anne (red.): *Gamle kvinner i Norden*. Rapport nr. 6. Norsk gerontologisk institutt.

Thompson, Kirsten (1991): *Fattigdom blandt enlige i Danmark 1986*. Paper presentert for den 16. Nordiske Sociologkongres. Trondheim 23-25 august, 1991.

Randi Kjeldstad er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Husholdningenes økonomi, husholdsarbeid og inntektsfordeling

Iulie Aslaksen og Charlotte Koren

Selvangivelsesregnskap for personer viser at gjennomsnittlig bruttoinntekt for menn er nesten dobbelt så stor som gjennomsnittsinntekten for kvinner. I husholdninger med flere personer vil levekårene til den enkelte ikke bare avhenge av egen inntekt, men også av inntektene til de andre familied medlemmene og omfanget av det ubetalte arbeidet som utføres i husholdningen. Det ubetalte arbeidet bidrar til inntektsutjevning mellom familier med én og to inntekter, og mellom husholdninger med kvinnelig og mannlig hovedforsørger.

Innledning

Til tross for en vedvarende inntektsvekst gjennom etterkrigstiden og stor vekt på utjevning av inntekter, opplever vi i dag fornyet oppmerksomhet om fattigdom i samfunnet. Vekst i gjennomsnittlig inntektsnivå og tradisjonelle mål for ulikhet i den personlige inntektsfordelingen synes ikke lenger å gi et fyldestgjørende bilde av fordelingen av levekår.

Levekårene avhenger ikke av inntekter alene, men av de totale forbruksmuligheter den enkelte har. Sett i et livsløpsperspektiv vil skiftende familietilhørighet og yrkestilknytning være viktig, og skal vi få et fullstendig bilde av forbruksmulighetene til den enkelte, må også den ulønnede produksjonen i husholdningene og omfordeling mellom familiemedlemmer trekkes inn.

Endringer i befolkningens aldersfordeling, økende antall skilsmisser, flere samboende og enslige forsørgere, fremveksten av toinntektsfamilien samtidig som flere registreres som arbeidsledige - alt dette er forhold som fører til nye former for økonomisk ulikhet. Endringer i familiemønster og yrkesmønster kan gi ulike virkninger for kvinners og menns inntekter (Cantillon 1992).

Menn har dobbelt så høy gjennomsnittsinntekt som kvinner

Inntektsstatistikken viser at det er store inntektsforskjeller mellom kvinner og menn. Forskjellene gjelder både hvor mange som har inntekt, størrelsen på inntektene og hvordan bruttoinntektene er sammensatt av ulike inntektsarter. Inntektsstatistikken er basert på oppgaver fra selvangivelsene til alle personer i et representativt utvalg av husholdninger, supplert med opplysninger om enkelte skattefrie inntekter fra ulike registre.

Tabell 1 viser gjennomsnittlig beløp på ulike inntektsarter for menn og kvinner 17 år og over. Menn har i gjennomsnitt omtrent dobbelt så stor lønnsinntekt og kapitalinntekt som kvinner. Menns gjennomsnittlige næringsinntekt er fire ganger så stor som kvinners. Bare når det gjelder pensjoner, er gjennomsnittsbeløpet høyere for kvinner enn for menn.

Gjennomsnittlige inntektstall omfatter alle personer, både de som har inntekt og de som ikke har. Det kan derfor være to forhold som fører til at slike gjennomsnittstall blir ulike for kvinner og menn: Dels kan inntektene til de som faktisk har inntekt, være ulike. Dels vil gjennomsnitt for de enkelte inntektsarte-

Tabell 1. Gjennomsnittsinntekt for kvinner og menn. Selvangivelsesregnskap for personer 17 år og over, 1990. Kroner

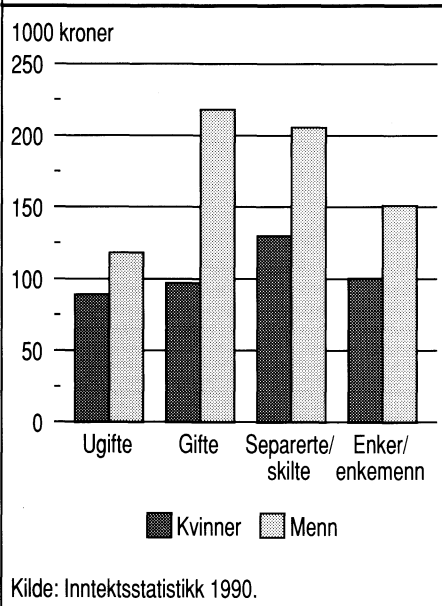
Inntektsart:	Kvinner	Menn	Kvinner inn-
			tekt i prosent av menns inntekt
Lønnsinntekt ..	64 978	128 644	50,5
+ Næringsinntekt	4 627	20 039	23,1
+ Pensjoner	23 227	21 602	107,5
+ Kapitalinntekt og andre inntekter	5 543	11 380	48,7
= Bruttoinntekt ..	98 375	181 665	54,2

Kilde: Inntektsstatistikk 1990.

ne være påvirket av hvor mange personer som har slik inntekt i det hele tatt. Når menns gjennomsnittlige lønnsinntekt er dobbelt så høy som kvinners, skyldes dette både at mannlige lønnstakere i gjennomsnitt har høyere lønn enn kvinnelige lønnstakere, og at en større andel av mennene har lønnsinntekt. Når kvinner i gjennomsnitt har høyere pensjoner enn menn, skyldes dette at flere kvinner enn menn er trygdemottakere. Mannlige trygdemottakere har imidlertid i gjennomsnitt høyere pensjoner enn kvinner.

Inntekten varierer med alder, livsfase og familietilknytning. Figur 1 viser gjennomsnittlig bruttoinntekt for menn og kvinner etter sivilstand. Det er særlig for gifte personer at kjønnsforskjellene er store. Gifte kvinner har bare 45 prosent av bruttoinntekten til gifte menn. For ugifte, derimot, ligger kvinners inntekt på 75 prosent av menns. Disse gjennomsnittstallene dekker over store variasjoner. Mens de fleste menn har noe inntekt, er en del (gifte) kvinner uten

Figur 1
Gjennomsnittlig bruttoinntekt pr. person 17 år og over. Menn og kvinner med ulik ekteskapsstatus. 1990. Kroner

egen inntekt. De bidrar til å trekke gjennomsnittsbeløpet ned.

Levekår avhenger også av inntektene til andre husholdningsmedlemmer

Tabell 1 viste hvordan kvinners og menns individuelle inntekter er sammensatt. Noen lever alene av sin egen inntekt, mens andre lever i husholdning sammen med andre voksne og/eller barn. Når vi skal studere levekår, gir ikke opplysninger om individuelle inntekter alene et dekkende bilde av den enkeltes økonomiske forhold. Det er flere grunner til dette.

Innen husholdningene kan man ha tilgang til andre familiemedlemmers inntekter. Barn blir forsørget av foreldre, ektefeller og samboende kan dele med hverandre. Hvem som faktisk disponerer pengene, hvor meget hvert husholdningsmedlem har til personlig forbruk og hvor meget av inntektene som går inn i en felles økonomi, vil nok variere fra familie til familie. Men det er rimelig å tenke seg at det skjer en betydelig inntektsoverføring mellom familiemedlemmer.

I en flerpersonghusholdning kan man dele på utgiftene til fellesgoder, først og fremst bolig, men også andre goder som husholdningsmaskiner, strømabonnement, avis. De som lever i flerpersonghus-

holdninger kan derved oppnå samme standard som enslige med lavere inntekt pr. person.

På bakgrunn av dette vil statistikkens oppgaver over inntekter for personer gi et ufullstendig bilde av personenes økonomiske ressurser. Når det gjelder formuesinntekter, kan tallene bli rent misvisende. Inntekt av egen bolig, for eksempel, vil i statistikken bli regnet som individuell inntekt for den av ektefellene som har ført inntekten på sin selvangivelse. Det kan være tilfeldigheter som avgjør hvem av ektefellene som fører denne inntekten, mens boligen jo yter boligjenester til alle som bor der.

Figur 1 og tallene i tabell 1 må altså ikke oppfattes som et fyldestgjørende bilde av menns og kvinners økonomiske ressurser. Selv om inntekter som regel opptjenes individuelt, forgår vårt daglige forbruk i husholdninger. Husholdningens samlede inntekter kan derved gi et bedre mål på folks levekår. Men økonomisk uavhengighet for den enkelte og disposisjonsrett over egne penger er viktige idealer i samfunnet vårt. Vi risikerer å overse ulikheter innen familiene når vi betrakter husholdningen som en økonomisk enhet.

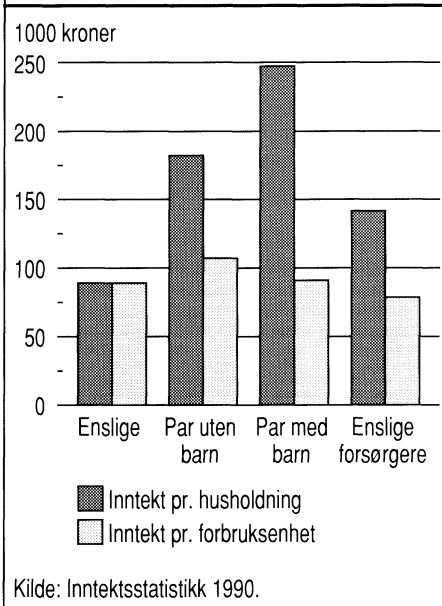
I en tid med store endringer både i samlivsmønstre og yrkestilknytning, vil verken inntektsfordeling mellom personer eller inntektsfordeling mellom husholdninger gi et fullstendig bilde av individenes levekår. Den amerikanske økonomen Julie Nelson har foreslått at vi trenger et nytt begrep - individer i økonomisk fellesskap - for å fange opp dilemmaet mellom utjevning mellom husholdninger og utjevning mellom individer (Julie Nelson 1992). Skal vi studere fordelingen av levekår, må vi altså interessere oss for både den individuelle inntektsfordelingen og fordelingen av husholdningsinntekter, og balansere mellom individ og husholdning som fordelingspolitisk enhet.

Skatt og fordeling

Nå er det ikke bruttoinntekt, men inntekt etter at skatt er betalt som er disponibelt for forbruk. En av målsettingene ved vårt skattesystem er å bidra til utjevning av disponible inntekter. Gjennom progressive skattesatser søker man å omfordele inntekt fra skattytere med høy inntekt til lavinntektsgrupper.

Ved utformingen av skattereglene

Figur 2
Gjennomsnittlig disponibel inntekt pr. husholdning og pr. forbruksenhet i ulike husholdningstyper. Kroner. 1990

kan man legge vekt på omfordeling mellom husholdninger eller omfordeling mellom personer. Dagens skattesystem bærer preg av begge fordelingsprinsipper. Dels skattlegges individuelle inntekter, dels familieinntekter. For noen familietyper tas det hensyn til hvordan husholdningen er sammensatt. Ektepar med to inntekter skattlegges individuelt, på linje med to enslige. Ektepar med én inntekt skattlegges under ett, og betaler lavere skatt enn enslige, fordi det tas hensyn til at to voksne skal leve av inntekten. Bare ved skattlegging av enslige forsørgere tas det hensyn til at det er barn i familien. De samlede fordelingsvirkningene av dette kompliserte systemet skal vi komme tilbake til senere i artikkelen.

Et mål på bruksmuligheter: Disponibel inntekt

Disponibel inntekt er et mål på de bruksmulighetene som finnes i husholdet. Skal vi sammenligne husholdninger av ulik størrelse, vil vi ofte se husholdningsinntekten i forhold til hvor mange som skal leve av inntekten. En måte å gjøre dette på, er å dele husholdsinntekten på antall forbruksenheter i husholdningen (se Lyngstad 1993).

Av figur 2 ser vi at par med og uten barn har betydelig høyere disponible inntekter pr. husholdning enn enslige og enslige forsørgere. De årene man lever i

parforhold, og særlig de årene man har barn, faller ofte sammen med år i inntektsgivende arbeid. Blant de enslige er det et større innslag av studenter og eldre pensjonister - grupper som har relativt lave inntekter.

Husholdningsinntekten til par er også høy nettopp fordi mange av parene har to inntekter. Gjennomsnittstall for 1990 viser at total disponibel inntekt pr. husholdning i husholdninger med to yrkestilknyttede, ligger 63 prosent høyere enn i husholdninger med én yrkestilknyttet (gjelder *alle* husholdninger, ikke bare par) (Statistisk sentralbyrå 1992b).

Disponibel inntekt varierer atskillig mindre mellom de ulike husholdningstypene når vi korregerer for hvor mange som skal leve av inntekten. Par uten barn har den høyeste, enslige forsørgere den laveste disponible inntekt pr. forbruksenhet. Vi vil minne om at denne rangeringen av ulike husholdningstyper er svært følsom for hvor stor vekt man har tillagt de ulike voksne og barn i husholdningen ved beregning av forbruksenheter.

Hvilke husholdninger er fattige?

Bak gjennomsnittstallene i figur 2 finner vi store variasjoner mellom husholdninger. Et aktuelt spørsmål er om noen av husholdningene har så lav inntekt at de må regnes som fattige.

Det finnes flere definisjoner av hva som skal menes med fattigdom (se Lyngstad 1993). En metode er å fastsette en fattigdomsgrense, og la alle som har inntekt under denne grensen bli regnet som fattige. Halvparten av husholdningene hadde i 1990 en inntekt etter skatt pr. forbruksenhet under 110 662 kroner. (Inntekt etter skatt skiller seg fra disponibel inntekt brukt ovenfor ved at gjeldsrenter ikke er trukket fra.) Vi bruker halvparten av denne medianinntekten som fattigdomsgrense, dvs. 55 331 kroner eller omtrent 2 000 kroner mer enn minstepensjonen for enslige. Selv om denne fattigdomsgrensen er noe vilkårlig valgt, gir den oss muligheter til å sammenligne ulike grupper av husholdninger.

Vi ser av tabell 2 at åtte prosent av husholdningene kommer under fattigdomsgrensen. Det er særlig blant enslige og enslige forsørgere vi finner en stor andel fattige, mens det blant par med to inntekter nesten ikke er noen under fattigdomsgrensen.

Tabell 2. Andel husholdninger i ulike grupper som har inntekt etter skatt pr. forbruksenhet lavere enn halve medianinntekten. 1990. Prosent

Husholdnings- type	Alle	Hovedinntektstaker	
		Mann	Kvinne
Alle	8,1	5,7	12,9
Yrkesaktive	2,3	2,0	3,3
Alderspensionister ..	7,9	5,6	9,9
Andre pensjonister ..	14,4	8,2	19,9
Par med én inntekt (med eller uten barn)	5,1	2,8	6,8
Par med to inntekter (med eller uten barn)	0,1		
Enslige forsørgere ...	15,1	5,0	17,1
Enslige	14,2	14,9	13,7

Kilde: Inntektsstatistikk 1990.

Etter vår definisjon må hele 15 prosent av enslige forsørgere regnes som fattige. Her er imidlertid sosialhjelp ikke inkludert i inntekten. Andre beregninger vi har gjort, viser at under tre prosent av de enslige forsørgerne er fattige når sosialhjelp regnes med.

Vi ser at det beskytter mot fattigdom å leve i en husholdning med to voksne. Blant toinntektsfamiliene finner vi praktisk talt ingen fattige. Men fem prosent av alle par med én inntekt kommer under fattigdomsgrensen.

Blant husholdninger som har kvinnelig hovedinntektstaker, er andelen fattige mer enn dobbelt så stor som blant husholdninger der menn har den høyeste inntekten. Særlig for husholdninger med barn er innslaget av fattige stort blant de som har kvinnelig hovedinntektstaker.

Det er mange forhold som bidrar til at husholdninger med kvinnelig hovedinntektstaker har større risiko for å komme under fattigdomsgrensen enn husholdninger der en mann har høyeste inntekten. Vi så i tabell 1 at menn gjennomgående har høyere inntekter enn kvinner. Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn henger blant annet sammen med forskjeller i utdanning, yrkesvalg og bruk av deltid. Blant pensjonistene har kvinner opparbeidet lavere tilleggspensjoner enn menn - nettopp fordi de har hatt en mindre stabil tilknytning til arbeidsmarkedet (Koren 1989, Sverdrup 1984).

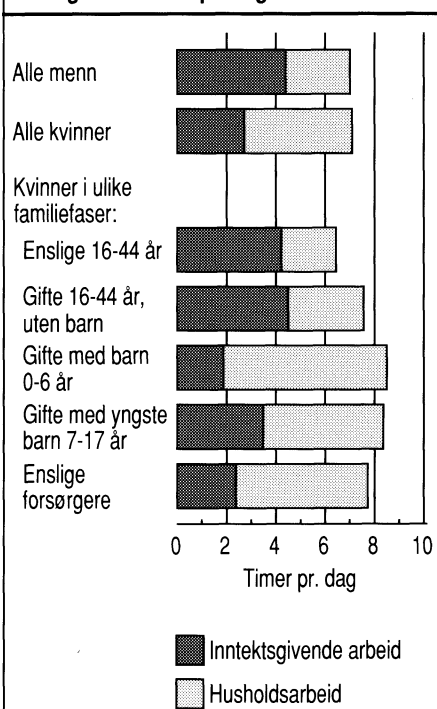
Ikke bare pengeinntekt, men også husarbeid gir forbruksmuligheter

Hittil har vi belyst husholdningenes levekår ved hjelp av deres disponible pengeinntekt (disponibel inntekt og inntekt etter skatt). Men pengeinntekten blir et mangelfullt mål for forbruksmuligheter fordi husholdningene også har andre økonomiske ressurser enn arbeidsinntekter. Ubetalt arbeid er også viktig for husholdningenes samlede økonomiske situasjon. Arbeidsinnsats i hjemmet, som særlig er kvinners ansvar, medfører en verdiskapning i likhet med produksjonen i markedet.

Ofte står vi overfor et valg mellom å produsere en vare selv eller å kjøpe den på markedet for penger opptjent gjennom inntektsgivende arbeid. Barnetilsyn er et eksempel på dette. Foreldre med små barn kan enten bruke tiden sin på å passe barna hjemme, eller de kan ha inntektsgivende arbeid utenfor hjemmet og kjøpe barnetilsyn, dvs. ha barna hos dagmamma eller i barnehage. Barnefamilier

Figur 3

Tid brukt til inntektsgivende arbeid og husholdsarbeid. Alle menn, alle kvinner og kvinner i ulike familiefaser. Gjennomsnittlig antall timer pr. dag

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsen 1990-91.

med henholdsvis en og to inntekter har gjort ulike tilpasninger når det gjelder betalt/ubetalt arbeid.

Andre eksempler på at vi kan substituere (velge) mellom egenproduserte og markedskjøpte varer, er å ha daghjelp i stedet for å vaske selv, å spise på restaurant i stedet for å tilberede måltidet selv. Varer og tjenester produsert hjemme og de som er kjøpt på markedet er selvfølgelig ikke helt like. Kvalitetsforskjeller finner vi sikkert begge veier. Det kan også være forhold ved selve produksjonen som gjør at vi foretrekker egenarbeid fremfor markedskjøpte varer eller omvendt.

Tidsnytingsundersøkelsene gir anslag på hvor meget tid som blir brukt til arbeid totalt, både inntektsgivende arbeid og ubetalt husholdsarbeid. Det ubetalte husholdsarbeidet omfatter vanlig husarbeid som vask og matlaging, stell og pass av barn og syke, reparasjoner, innkjøp og lignende (Haraldsen og Kitterød 1992). Figur 3 viser gjennomsnittlig samlet arbeidstid for kvinner og menn og fordelingen av denne tiden på inntektsgivende arbeid og husholdsarbeid. Medregnet husholdsarbeidet er det slående hvor lik arbeidstid menn og kvinner har. Dette viser at kvinner og menn bidrar omtrent likt til husholdningens forbruksmuligheter. For kvinner varierer fordeling av total arbeidstid på betalt og ubetalt arbeid sterkt med familietype. Figuren viser også gjennomsnittlig tidsbruk for kvinner i ulike familiesituasjoner.

Er en time brukt til ubetalt arbeid i hjemmet helt sammenlignbar med en time brukt i lønnet arbeid? Produktiviteten i lønnet arbeid er antakelig høyere enn hjemme på grunn av høyere kapitalbruk, spesialisering av arbeidskraften og stordriftsfordeler i arbeidsrutinene. For eksempel kan en barnehageansatt ha tilsyn med fire-fem barn, mens en husmor bare passer de to hun har.

Det kan iblant være vanskelig å skille husholdsarbeid fra fritidsaktiviteter. For noen er hagearbeid en hobby, for andre er plenklippingen et ork de vurderer å betale andre for å gjøre. Men tidsnytingsundersøkelser kan også underverdere total tid brukt til omsorgsarbeid, fordi slikt arbeid ofte er preget av at flere oppgaver gjøres samtidig, og samtidig med andre aktiviteter. Statistikken gir data for hovedaktiviteten. For eksempel vil en far som ser på TV *samtidig* som han

passer et sovende spedbarn, bli registrert i statistikken som å ha fritid. Han er likevel ikke fri til å forlate hjemmet uten at noen andre overtar barnevaktjobben (Aslaksen og Koren 1992).

Uansett avgrensning er omfanget av husholdsarbeidet stort, og kvinners ubetalte arbeid utgjør en betydelig verdiskapning. Dette må ikke forstås slik at denne verdien tilfaller henne alene, for husarbeidet øker alle husholdningsmedlemmers forbruksmuligheter. Verdien av hjemmeproduksjonen gir ikke tilgang til kontanter for den som gjør jobben (Stang Dahl 1985). Ubetalt arbeid er også forbundet med en risiko for fremtidig inntektstap, gjennom en dårligere posisjon på arbeidsmarkedet og lavere poengopptjening. Avkastningen av tiden investert i ubetalt arbeid er begrenset til egen familie.

Husarbeidet virker inntektsutjevner mellom husholdningene

Vi definerer *utvidet inntekt* som inntekt etter skatt tillagt beregnet verdi av det ubetalte husholdsarbeidet. Det er ikke uproblematisk å tallfeste denne verdien. Vi har tatt utgangspunkt i data fra tidsnytingsundersøkelsen, og har anslått verdien ved å gange opp tid brukt til ubetalt arbeid med en lønssats. Vi har brukt timesatsen for husmorvikar. Et alternativ hadde vært å bruke lønssatsen tilsvarende den hver enkelt person alternativt kunne ha tjent opp i lønnet arbeid. Tilsvarende metoder for å beregne verdien av det ubetalte arbeidet er brukt i Statistisk sentralbyrås pilotundersøkelse av husarbeidets bidrag til bruttonasjonalproduktet (BNP), dvs. til verdiskapningen i samfunnet. Norske data gir liten forskjell mellom de to beregningsmetodene (Brathaug 1990, Dahle og Kitterød 1992).

En slik beregnet inntekt er ikke helt sammenlignbar med opptjente inntekter mottatt i kontanter. Den beregnede inntekten kan ikke spares, og kan ikke like lett som penger bli byttet i andre varer og tjenester enn de som faktisk blir produsert i hjemmet. Likevel gir den et anslag på de økte forbruksmuligheter husholdningens medlemmer får gjennom egneproduserte varer og tjenester.

Vil en slik utvidet inntekt være jevnere fordelt enn pengeinntekten før og etter skatt? Er det slik at de husholdningene som har liten pengeinntekt, har stor

hjemmeproduksjon, eller er det omvendt? Ved å koble beregningene av husholdsarbeidet til data fra skattestatistikken, kan vi studere fordelingen av den utvidede inntekten. (Dette sammenkoblede datamateriale har dessverre flere svakheter: Tidsnytingsundersøkelsen gir data bare for en todagers periode. For ektepar får vi bare tidsnyttingstall for den ene ektefellen. Ved beregningene har vi ikke kunne identifisere samboerpar, samboende vil registreres enten som enslige eller som enslige forsørgere.)

Et vanlig mål på ulikhet i inntektsfordeling er Gini-koeffisienten (se Aaberge 1982). Gini-koeffisienten varierer mellom 0 og 1, høy verdi på koeffisienten betyr stor grad av ulikhet i fordelingen av inntekten. En metode for å måle om husarbeidet virker inntektsutjevner, er å sammenligne Gini-koeffisienter i inntektsfordelingen før og etter at vi har lagt til verdien av det ubetalte arbeidet i husholdningene. Tabell 3 viser Gini-koeffisienten for ulike husholdningstyper når vi ser på inntekt før og etter skatt og utvidet inntekt.

Vi ser at familier med barn er den husholdningstypen som faktisk har størst likhet i inntektene før skatt. Denne gruppen er nokså homogen når det gjelder alder, livsfase og yrkestilknytning. For alle familietyper faller Gini-koeffisienten når vi går fra inntekt før skatt til inntekt etter skatt. Skattesystemet virker altså utjevner. Utslaget er relativt størst for enslige kvinner og enslige forsørgere.

Går vi fra inntekt etter skatt til utvidet inntekt, blir inntektsutjevningen mer markert. Vi finner mindre grad av ulikhet både for alle familier sett under ett og innen hver familietype. Særlig stor end-

Tabell 3. Fordeling av inntekt før og etter skatt og utvidet inntekt pr. husholdning i ulike grupper. 1990. Gini-koeffisienter

Husholdningstype	Inntekt før skatt	Inntekt etter skatt	Utvidet inntekt
I alt	0,325	0,289	0,225
Enslig kvinne	0,314	0,262	0,210
Enslig mann	0,352	0,311	0,270
Par med barn	0,251	0,222	0,120
Par uten barn	0,310	0,266	0,139
Enslige forsørgere	0,307	0,245	0,154

Kilder: Inntektsundersøkelsen 1990 og Tidsnytingsundersøkelsen 1990-91.

ring finner vi i fordelingen blant ektepar, både med og uten barn. Noe av denne utjevningen kan komme fra svakheter i datamaterialet. Men også mellom enslige forsørgere øker likheten i forbruksmuligheter når det tas hensyn til omfanget av det ubetalte arbeidet.

Våre beregninger tyder på at utjevningen i levekår som skjer gjennom den ubetalte verdiskapingen er minst like stor som utjevningen gjennom skattesystemet.

Konklusjon

Inntektsforskjellene mellom husholdninger reduseres når vi legger til verdien av det ubetalte arbeidet. De store individuelle inntektsforskjellene mellom kvinner og menn dempes trolig også gjennom at personer i større husholdninger deler både penger og hjemmeproduserte varer og tjenester med hverandre.

Studerer vi *utvidet inntekt*, blir omfanget og fordelingen av fattigdom annerledes enn når vi ser bort fra verdiskapingen i husholdningene. Par med én inntekt, enslige forsørgere uten arbeidsinntekt og pensjonister - særlig kvinnelige pensjonister - er de gruppene hvor vi fant flest fattige, dvs. de med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet lavere enn halve medianinntekten (se tabell 2). Blant disse gruppene finner vi også størst omfang av ubetalt arbeid. Dette arbeidet bidrar til å heve de økonomiske levekårene til disse husholdningene.

Men tid brukt til ubetalt arbeid, medfører redusert disposisjonsrett over konstanter og dårligere sikkerhet ved eventuelt bortfall av forsørgelse eller egen inntekt. Kvinners veksling mellom heltid, deltid og tid hjemme er bare i liten grad reflektert i trygdesystemet. Dette er en del av forklaringen på at mange kvinner i husholdninger med én inntekt faller under fattigdomsgrensen.

Litteratur

Aaberge, Rolf (1982): *Om måling av ulikskap*. Rapporter fra Statistisk sentralbyrå 82/9.

Aslaksen, Iulie and Charlotte Koren (1992): "Taxation, Time Use and the Value of Unpaid Labor: Policy Implications for the Redistribution of Income". *Review of Radical Political Economics* vol 24 nr. 2.

Brathaug, Ann-Lisbet (1990): "Verdiskapning i husholdningene". *Økonomiske analyser* nr. 3. Statistisk sentralbyrå.

Cantillon, Bea (1992): "Socio-demographic Changes and Social Security". I *Social Security and Changing Family Structures, Studies and Research* no. 29, International Social Security Association, Geneve.

Dahl, Tove Stang (red.) (1985): *Kvinners rett til penger*. I *Kvinnerett II*. Universitetsforlaget, Oslo.

Dahle, Anne Berit and Hege Kitterød (1992): *Time Use Studies in Evaluation of Household Work. The Norwegian Experience*. Notat presentert på Nordisk Statistisk møte i Reykjavik, Upublisert manus Statistisk sentralbyrå.

Haraldsen, Gustav og Hege Kitterød (1992): *Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-1990*. Sosiale og økonomiske studier 76. Statistisk sentralbyrå.

Koren, Charlotte (1989): *Trygdemeldingen og kvinnenes trygderettigheter*. Økonomiske analyser nr. 8. Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, Jan (1993): "Fattigdom og fordeling". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Nelson, Julie A. (1992): "Tax Reform and Feminist Theory in the United States Context: Incorporating Human Connection". *Journal of Economic Studies*.

Sverdrup, Tone (1984): "Folketrygdloven i kvinneperspektiv". I Asbjørn Kjønsstad (red.): *Folketrygden i støpeskjeen*, Oslo.

Statistisk sentralbyrå (1992a): *Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90*. NOS C 10.

Statistisk sentralbyrå (1992b): *Inntekts- og formuesundersøkelsen 1990*. Statistisk ukehefte nr. 26.

Iulie Aslaksen er NAVF-forsker med permisjon fra Statistisk sentralbyrå.

Charlotte Koren er forsker ved Institutt for Sosialforskning (INAS).

Økte betalingsproblemer:

Uttrykk for en mer sårbar husholdningsøkonomi?¹

Arne S. Andersen og Jan Lyngstad

Andelen voksne personer som gir uttrykk for at husholdningen har betalingsproblemer, økte klart fra 1987 til 1991. Økningen var størst blant de yngre husholdningene. Arbeidsløsheten og manglende økonomiske reserver i form av oppspart kapital er de viktigste forklaringene på betalingsproblemene. Begge deler er uttrykk for i hvilken grad husholdningen har kontroll over sin økonomi. Både arbeidsløshet og oppspart kapital fikk økt betydning som forklaringsfaktorer på 1980-tallet. Verken husholdningsinntekt eller gjeld var vesentlig for å forklare betalingsproblemene i 1991.

Gjeldskrise eller forskningskrise?

I første halvdel av 1980-årene ble den tidligere regulerte delen av det norske boligmarkedet liberalisert. Kort etter ble også kredittrasjoneringen og kredittreguleringene tatt bort. Kombinasjonen av høy marginalsatt og høy inflasjon favoriserte de som lånte penger. Husholdningenes opplåning og forbruk økte raskt. Det samme gjorde boligetterpørselen og boligprisene. Endringer i skattesystemet, høyere rentenivå og lavere inflasjon i siste halvdel av tiåret, gjorde det mindre gunstig å låne og å ha gjeld. Boligprisene falt. Samtidig økte arbeidsløsheten, og lønnsveksten ble lavere enn forventet (Epland 1993, Opdahl 1993).

Disse forandringene syntes å gi husholdningene en noe trangere økonomi i de siste 1980-årene. Antall misligholdte lån økte, det ble flere konkurser og flere boliger gikk til tvangsauksjon (Gulbrandsen 1989). Flere undersøkelser tyder på at stadig flere fikk problemer med å klare sine forpliktelser (Lunde og Poppe 1991, Gulbrandsen 1991, Levekårsundersøkelsene 1987 og 1991).

Men selv om de fleste forskerne ser ut til å være enige om at det i hvert fall

har vært en viss økning i andelen hushold som opplever betalingsproblemer, så er de ikke enige hva som er årsakene til de økte betalingsproblemene.

Lunde og Poppe (1991) konkluderte med at endringer i den økonomiske politikken (endringer i skattesystemet, de-regulering av kredittmarkedet mv.) og den økte arbeidsledigheten har gitt gjeldstyngede yngre husholdninger økte betalingsproblemer i løpet av siste halvdel av 1980-tallet. Gulbrandsen (1991a) har dratt en annen konklusjon på grunnlag av den samme intervjuundersøkelsen. Ifølge ham har ikke husholdningenes økonomiske situasjon blitt dramatisk forverret. Det er ikke først og fremst stor gjeld som har ført til at mange husholdninger ikke klarer sine økonomiske forpliktelser. Betalingsproblemene er mest vanlig blant arbeidsløse og ens-lige forsørgere. Par med barn er ikke ver-re stilt enn andre grupper.

Datagrunnlag om betalingsproblemer

Andreassen (1992) har sett nærmere på disse analysene. Han konkluderer med at Gulbrandsen "antakelig har den mest

relevante beskrivelsen og vurderingen" av fenomenet. Men han argumenterer også for at det bare er data om den økonomiske situasjonen for de samme personene på ulike tidspunkt (paneldata) som kan bringe forskningen om betalingsproblemer og "gjeldskrise" videre.

Paneldelen av levekårsundersøkelsen 1987 og 1991 gir mulighet for slike analyser (se Lyngstad 1993). Både i 1987 og i 1991 ble følgende spørsmål stilt: "Har det i løpet av det siste året hendt at husholdningen har hatt vansker med å klare de løpende utgifter til mat, transport, bolig og liknende? Hendte det ofte, av og til, en sjelden gang eller aldri?". I tillegg inneholder levekårsundersøkelsen opplysninger om husholdningenes økonomiske ressurser og, i noe mindre grad, om deres utgifter. Undersøkelsen har også opplysninger om hvilken livsfase husholdningene befinner seg i og om ulike hendelser som kan ha ført til uforutsette inntektsfall eller utgiftsøkninger.

Hvorfor får folk betalingsproblemer?

Det kan være ulike forklaringer på betalingsproblemer. En type forklaringer tar det for gitt at folk er rasjonelle, at de vil tilpasse sitt forbruk og sine investeringer til sin inntekt, eller sin inntekt til sitt forbruk - så langt de makter. Ethvert betalingsproblem skyldes dermed *uforutsette* utgiftsøkninger eller inntektsfall. Når for eksempel rentefoten for boliglån øker, kan det, i hvert fall på kort sikt, være vanskelig å tilpasse seg en slik utgiftsøkning. Det kan også være vanskelig å beskytte seg mot de økonomiske konsekvensene av inntektsreduksjoner på grunn av arbeidsløshet, skilsmisse, sykdom, uførhet, dødsfall i familien osv.

Sannsynligheten for å bli utsatt for uforutsette inntektsreduksjoner eller utgiftsøkninger kan variere med hvilken livsfase man befinner seg i. Det samme gjelder husholdningenes muligheter for å tilpasse seg endringer i den økonomiske situasjonen.

En annen type forklaringer legger vekt på at folk selv må ta ansvaret for de betalingsproblemer de måtte ha. Noen er i stand til å planlegge og styre sin økonomi, andre har problemer med å ordne sin økonomi på en rasjonell måte. Noen kan ha større forventninger og større krav til levestandard enn deres inntekter gir rom for. Mange eldre vil kanskje sammenlikne sin nåværende økonomiske situasjon med hvordan de hadde det i tidligere perioder da økonomien var dårligere. De kan også sammenlikne sin egen med sine foreldres alderdom, og synes de lever rimelig bra på en liten pensjon. Yngre personer har ikke denne erfaringen. Mange av dem vil kanskje sammenlikne sin nåværende økonomiske standard med det de var vant til som barn i en nokså velstående familie. De kan synes det er vanskelig å få endene til å møtes, selv om de har inntekter ut over de eldres pensjoner.

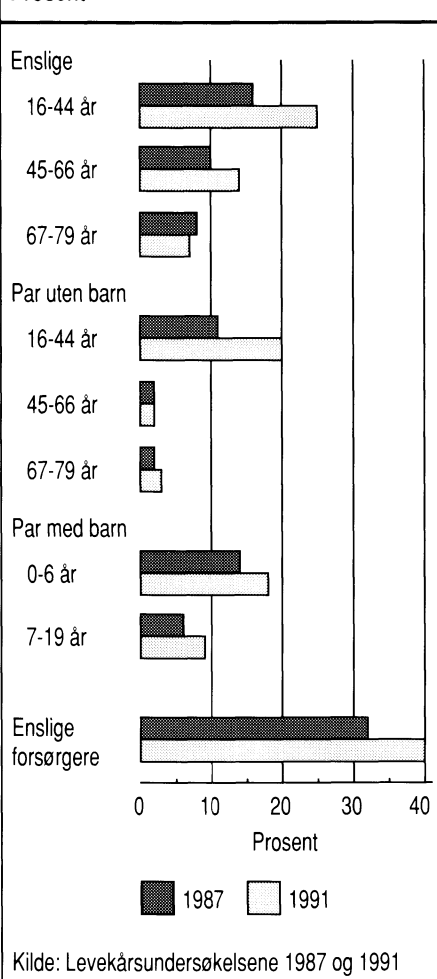
Det å ha betalingsproblemer er ikke nødvendigvis det samme som å være fattig. Men hvis en persons eller en husholdnings betalingsproblemer skyldes at vedkommende "mangler materielle ressurser over en så lang periode og i en slik grad at han ikke har mulighet til å skaffe seg de goder eller den levestandard som er vanlig i samfunnet" (Townsend 1979), da er personen eller husholdningen fattig.

Yngre personer har ofte betalingsproblemer

Ni prosent av de voksne under 80 år oppgav at de hadde betalingsproblemer i 1987, i den forstand at de gav uttrykk for at de "ofte" eller "av og til" hadde vansker med å betale løpende utgifter. Av disse var det trolig bare et mindretall som hadde særlig store økonomiske problemer. De aller fleste oppgav at de hadde betalingsproblemer bare "av og til" (seks prosent i 1987, åtte prosent i 1991). Hva man oppfatter som "vansker med å klare løpende utgifter" kan naturligvis også variere etter hvor god oversikt man har over husholdningens økonomi og etter hvilke erfaringer og forventninger

man har. Observerte forskjeller i oppgitte betalingsproblemer mellom ulike grupper kan derfor være påvirket av forskjeller i holdninger.

Figur 1
Andel personer 16-79 år i husholdninger med betalingsproblemer. 1987 og 1991. Prosent

Figur 1 tyder på at andelen som har økonomiske problemer, er høyest blant enslige forsørgere. 32 prosent av dem svarte at de hadde betalingsproblemer ofte eller av og til i 1987, 40 prosent i 1991. Figuren viser også at yngre enslige og yngre par uten barn oftere rapporterte betalingsproblemer enn middelaldrende og eldre enslige og par uten barn. Blant par med små barn var andelen med betalingsproblemer noe høyere enn blant alle personer, men langt under andelen blant enslige forsørgere. Skolebarnsfamiliene hadde på sin side en lavere andel med betalingsproblemer enn gjennomsnittet.

I de fleste gruppene har andelen med betalingsproblemer økt mellom 1987 og

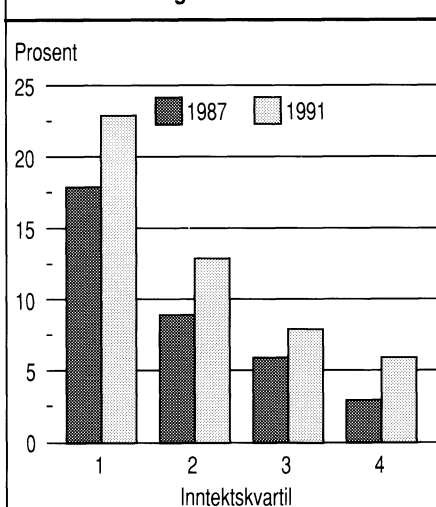
1991. Økningen var størst blant yngre enslige (fra 16 til 25 prosent), yngre par uten barn (fra 11 til 20 prosent), enslige forsørgere (fra 32 til 40 prosent), middelaldrende enslige (fra 8 til 15 prosent) og par med små barn (fra 14 til 20 prosent). Blant den eldre delen av befolkningen og blant middelaldrende par uten hjemmeboende barn eller med voksne hjemmeboende barn økte ikke andelen med betalingsproblemer fra 1987 til 1991.

Økonomiske ressurser og betalingsproblemer

Hvis betalingsproblemer først og fremst skyldes manglende økonomiske ressurser, skulle vi vente å finne en høyere andel med betalingsproblemer blant de med lav enn blant de med høy inntekt. Vi skulle også vente å finne en høyere andel med betalingsproblemer blant de med bare små bankinnskudd eller annen finanskapital enn blant de med større bankkonti eller aksjeposter.

Slik er det også. Blant de 25 prosent av personene som bodde i husholdninger med lavest inntekt pr. forbruksenhet (1. kvartil), hadde 23 prosent hatt beta-

Figur 2
Andel personer 16-79 år i husholdninger med betalingsproblemer i fire inntektskvartiler. 1987 og 1991. Prosent

¹ Husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (OECD-skalaen)

1987: Q_1 (1. kvartil) < 63 000 kr,
 63 000 kr ≤ Q_2 < 82 000 kr,
 82 000 kr ≤ Q_3 < 103 000 kr, Q_4 ≥ 103 000 kr.
 1991: Q_1 < 81 000 kr,
 81 000 kr ≤ Q_2 < 106 000 kr,
 106 000 kr ≤ Q_3 < 131 000 kr, Q_4 ≥ 131 000 kr.

Kilder: Levekårsundersøkelsene 1987 og 1991.

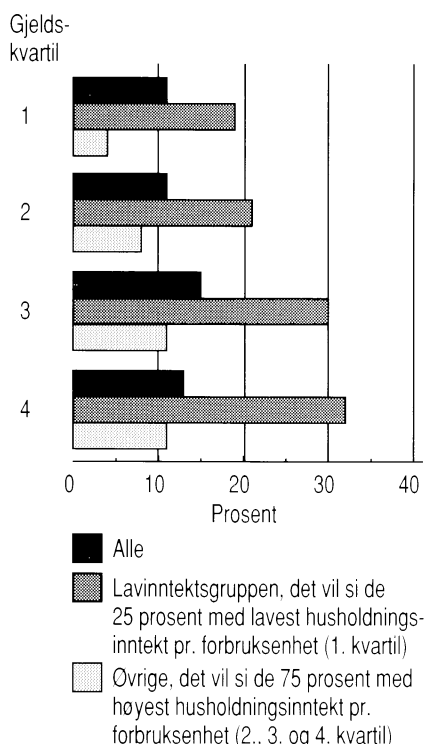
lingsproblemer ofte eller av og til i 1991. Blant de 25 prosent som hadde høyest inntekt pr. forbruksenhet (4. kvartil), hadde bare seks prosent betalingsproblemer (figur 2). Blant de 25 prosent med lavest bruttofinanskapital hadde nesten hver tredje (32 prosent) betalingsproblemer i 1991, mens bare én prosent blant de 25 prosent med høyest bruttofinanskapital hadde slike problemer. Alt i alt ser det ut til at det er de med de minste økonomiske ressursene som oftest har betalingsproblemer.

Andelen med betalingsproblemer økte både blant de med lavest og blant de med høyest inntekt (figur 2). Den økte også blant de 25 prosent med lavest bruttofinanskapital (fra 20 prosent i 1987, til 32 prosent i 1991). Blant de som hadde en viss oppspart kapital, ser det ikke ut til at andelen med betalingsproblemer har økt.

Utgiftsnivå og betalingsproblemer

Mange husholdninger må bruke en svært høy andel av sine inntekter til boligutgifter. For mange eiere veier renter og avdrag på boliglån tungt i det totale

Figur 3
Andel personer i husholdninger med betalingsproblemer. Gruppert etter størrelsen på husholdningens gjeld og inntekt. 1991. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991.

husholdningsbudsjettet. For leietakerne kan husleien spille en liknende rolle.

Hvis betalingsproblemer skyldes høye utgifter, skulle vi derfor vente å finne en høyere andel med betalingsproblemer blant de med høy gjeld eller høy husleie sammenliknet med de som har lavere gjeld eller lavere husleie.

Levekårsundersøkelsen 1991 tyder likevel ikke på at andelen med betalingsproblemer er større blant de med høy gjeld enn blant de med lav gjeld når vi ser alle personer under ett. Bare blant de med lavest inntekt (1. kvartil eller de 25 prosent med lavest husholdningsinntekt pr. forbruksenhet) ser det ut til at betalingsproblemene øker vesentlig med størrelsen på gjelden. I 1991 hadde 19 prosent av den firedelen av personene i lavinntektsgruppen som hadde lavest gjeld, opplevd betalingsproblemer, 32 prosent av firedelen med høyest gjeld.

Langsiktige eller kortsiktige betalingsproblemer?

I hvilken grad er betalingsproblemene bare midlertidige, i hvilken grad har de en mer permanent eller langsiktig karakter? Panelet i levekårsundersøkelsene kan gi oss en viss pekepinn om hvor varige eller tilbakevendende betalingsproblemene er.

Mer enn halvparten av de som hadde betalingsproblemer i 1987, hadde det også i 1991. Blant de som hadde betalingsproblemer både i 1987 og i 1991, var det bare et mindretall (14 prosent) som rapporterte at de hadde slike problemer "ofte" begge årene.

Arbeidsledighet, familieendringer og betalingsproblemer

Noen begivenheter kan forventes å føre til mer eller mindre uventede endringer i inntekts- eller utgiftsnivået. Det gjelder først og fremst arbeidsledighet, men også en del familieendringer.

Arbeidsledighet ser ut til å være en viktig medvirkende årsak til at folk får betalingsproblemer. Blant de som hadde vært arbeidsledige i 1990, hadde 18 prosent betalingsproblemer i 1987, 31 prosent i 1991. Jo lenger arbeidsledighetsperiode, jo høyere andel med betalingsproblemer.

Endringer i familiesammensettingen synes også å ha en viss effekt på forekomsten av betalingsproblemer. Blant ungdommer som flyttet hjemmefra mellom

Tabell 1. Andel personer i husholdninger med betalingsproblemer. 1987 og 1991. Prosent¹

	Andel med betalingsproblemer	
	1987	1991
Arbeidsledig i 1990	18	31
1-8 uker	11	14
9-26 uker	12	35
27-52 uker	31	50

Forandringer i familiesammensetting 1987-1991

Barn som har flyttet hjemmefra	5	18
Fra enslig til par	8	16
Fra par til enslig	18	18
Enslig hele perioden ..	9	15
Par hele perioden	6	7

¹Datagrunnlaget er panelutvalget til Levekårsundersøkelsene 1987 og 1991. Nettoutvalget består av noe i underkant av 1 000 observasjoner. Av den grunn er tall for enkelte grupper, spesielt undergruppene av arbeidsledige, usikre. Se Andersen og Lyngstad 1992.

Kilder: Levekårsundersøkelsene 1987 og 1991.

1987 og 1991, økte andelen med økonomiske problemer fra fem prosent i 1987 til 18 prosent i 1991. Men noe av denne økningen avspeiler nok også den generelle økningen i andelen med betalingsproblemer blant unge enslige (se figur 1).

Andelen med betalingsproblemer synes også å ha økt noe blant de som giftet seg eller ble samboere mellom 1987 og 1991. Derimot tyder ikke tabell 1 på at det var noen økning i andelen med betalingsproblemer blant de som var gifte eller samboende i 1987, men enslige i 1991.

Alt i alt tyder tabell 1 på at arbeidsledighet innebærer en større fare for å komme opp i betalingsvansker enn forandringer i familiestørrelse.

Årsaksforklaringer krever multivariat analyse

Til nå har vi sett på hvilke grupper som har betalingsproblemer. Vi har blant annet sett at betalingsproblemer er vanligst blant yngre, blant personer i lavinntekts-husholdninger og blant personer uten oppsparte midler. Vi vet imidlertid at det er sterk sammenheng mellom de ulike faktorene som virker inn på om en husholdning har betalingsproblemer. Vi vet at lavinntekts-husholdninger sjeldne-

re har oppsparte midler og har mindre gjeld enn husholdninger med høy inntekt. For å kunne gi svar på hvor viktige de forskjellige faktorene er for husholdningenes betalingsproblemer, er det derfor nødvendig å analysere dem i sammenheng. Det skal vi gjøre i en regresjonsanalyse som vi vil presentere resultatene av nedenfor.

Vi har tidligere antydnet to forklaringer på hvorfor folk får betalingsproblemer. Begge forutsetter manglende samsvar mellom inntekter og utgifter. Den ene antar at uforutsette hendelser er årsak til dette manglende samsvar, den andre at det er dårlig planlegging, dårlig økonomisk styring i husholdningen som er årsaken.

I første omgang skal vi imidlertid se på hvilke faktorer i husholdningenes økonomi som er viktige i en forklaring av betalingsproblemene. *Regresjonsanalyse* er velegnet til å svare på slike spørsmål. I regresjonsmodellen inngår tre typer av variable: det er mål på husholdningens økonomiske ressurser, på utgiftsnivået og for det tredje mål på variasjoner i behov etter livsfase. Som mål på økonomiske ressurser brukes tre variable: inntekt etter skatt regnet pr. forbruksenhet, husholdningens bruttofinanskapital, dvs. i det vesentlige bankinnskudd og verdipapirer, og boligens markedsverdi. Som mål på husholdningens utgifter brukes gjeld, husleie og bosted (spredtbygd eller tettbygd). Bosted er tatt med fordi vi antar det finnes forskjeller i kostnadsnivå utover det som fanges opp av gjeld og husleie. Livsfase inngår i modellen fordi vi antar at husholdningens materielle behov varierer med livsfase. Eldre husholdninger har skaffet seg en rekke varige forbruksvarer som de tærer på, mens yngre husholdninger må skaffe seg disse. Eldre har kanskje mindre behov, for eksempel for bil, og eldre har ofte andre forventninger til materiell standard.

Kontroll over økonomien er blitt viktigere

Siste halvdel av 1980-tallet var preget av en rekke utviklingstrekk som gjorde kontroll over husholdningens økonomi viktigere, men også vanskeligere enn før. Det ene er knyttet til den sterke oppbygging av gjeld i husholdningene som skjedde både før og etter 1986. Dette gjorde husholdningene mer sårbare både

overfor uforutsette endringer i inntekt og overfor endringer i prisen på lån. Slike endringer skjedde på slutten av 1980-tallet, både gjennom økning i arbeidsledigheten og gjennom endringer i rentefoten og i skattesystemet.

En viktig faktor i kontroll over husholdningsøkonomien er om husholdningen har en reserve av oppsparte midler i form av bankinnskudd, verdipapirer eller liknende. En slik lett omsettelig reserve vil gjøre det lettere for husholdningen å mestre uforutsette hendelser som påvirker økonomien.

Regresjonsanalysen viser da også at bruttofinanskapital ikke bare var viktigste faktor for å forklare betalingsproblemer både i 1987 og i 1991, men også at denne betydningen var vesentlig større i 1991 enn i 1987. Regresjonsmodellen² forklarer en større del av variasjonen i svarene på spørsmålet om betalingsproblemer i 1991 enn i 1987. Dette skyldes i sin helhet den økte betydningen av bruttofinanskapital.

Det virker umiddelbart rimelig at det vil være vanskeligere for husholdninger med oppsparte midler å svare bekreftende på et spørsmål om betalingsproblemer enn for husholdninger uten. Betydningen av bruttofinanskapital begrenser seg imidlertid neppe til virkningen av denne kapitalen som en reserve. Det er rimelig å anta at oppsparte midler vil ha en viss sammenheng med holdninger til økonomisk risiko og med økonomisk atferd som igjen har betydning for forekomsten av betalingsproblemer.

Den økte betydningen av sparekapital har ikke bare sammenheng med endringer i husholdningenes økonomi som gjør sparekapital viktigere. Det har også sammenheng med at gjennomsnittlig sparekapital i husholdningene har økt, og at flere har en positiv sparekapital, 87 prosent i 1991 mot 79 prosent i 1987. Veksten har særlig kommet i andelen som har større oppsparte beløp.

Arbeidsledighet og boligøkonomi er blitt viktigere

I 1987 hadde verken gjeld eller husleie noen innvirkning på betalingsproblemene i husholdningene. Det hadde derimot arbeidsledighet, men virkningen var mindre enn i 1991. Det skyldes først og fremst at færre var arbeidsledige i 1987. For de som var arbeidsledige, var virkningen like stor i 1987 som i 1991.

I 1991 var arbeidsledigheten den enkeltfaktoren, etter bruttofinanskapital, som forklarte mest av variasjonen i husholdningenes betalingsproblemer. Både gjeld og husleie hadde i 1991 en viss betydning for betalingsproblemene. Betydningen av husholdningens økonomiske ressurser, arbeidsledighet og livsfase var likevel viktigere.

Virkningen av arbeidsledighet på betalingsproblemer er naturligvis knyttet til uforutsette endringer i husholdningens inntekter. Virkningen av arbeidsledighet ville muligens vært enda sterkere dersom en hadde hatt opplysninger om ledighet for alle personer i husholdningen og ikke bare ledighet for intervjupersonen.

Det er kanskje vanskeligere å forstå at spesielt gjeld, selv i 1991, ser ut til å ha begrenset virkning på husholdningenes betalingsproblemer. En tolkning av dette er at de fleste husholdninger er rasjonelle i sine økonomiske disposisjoner, og tilpasser gjeldens størrelse til de økonomiske ressursene husholdningen har og til de risikomomentene som er knyttet til inntekter og utgifter.

Når gjelden etter 1987 likevel har fått økt betydning for om husholdningene har betalingsproblemer eller ikke, har dette trolig sammenheng med at utgiftene til avdrag og renter på boliglån og utgifter til husleie etter hvert utgjorde en så stor del av husholdningenes samlede utgifter (Oppdahl 1993), at mange husholdninger dermed ble sårbare for endringer i de økonomiske rammebetingelsene. Det er ikke like lett å redusere omfanget av boutgiftene som å redusere andre utgifter når inntektene svikter eller utgiftene øker, spesielt ikke i en periode med fallende boligpriser.

Inntekt og livsfase har fått mindre betydning

I 1987 var husholdningsinntekten blant de viktigste faktorene for å forklare betalingsproblemer, mens betydningen var liten i 1991. Det klassiske bildet av betalingsproblemer som uttrykk for små økonomiske ressurser var i høyere grad riktig i 1987 enn i 1991. Når en tar hensyn til oppsparte midler, arbeidsledighet, livsfase m.m., hadde lavinntekts-husholdninger i større grad betalingsproblemer enn husholdninger med høyere inntekter (Andersen og Lyngstad 1992). Vi tolker resultatet for 1991 slik at økningen i

gjeld og arbeidsledighet førte til økt sårbarhet også for husholdninger med høyere inntekter. Betalingsproblemer forekom dermed i høyere grad over hele inntektsspenntet, og faktorer som virker bestemmende på denne sårbarheten, fikk dermed økt betydning i forhold til inntekt, samtidig som inntekt fikk redusert betydning.

Også livsfase fikk mindre betydning i perioden. Enslige forsørgere har i større grad enn andre husholdninger hatt betalingsproblemer selv når en tar hensyn til inntekt, kapital, gjeld mv. Det samme gjelder yngre husholdninger i forhold til eldre. At livsfase fikk mindre betydning i perioden har muligens sammenheng med at både enslige forsørgere og yngre enslige og yngre par uten barn hadde økt sin gjeld sterkt i første halvdel av 1980-årene (mer enn fordoblet fra 1982 til 1986). I siste halvdel av 1980-årene var det middelaldrende par uten barn som hadde den sterkeste gjeldsøkningen (Epland 1993). Gjeldsøkningen blant yngre enslige og yngre par, både med og uten barn, og blant enslige forsørgere var forholdsvis beskjedne mellom 1986 og 1990.

Har gjeldsøkningen ført til flere husholdninger med betalingsproblemer?

Diskusjonen om gjeldskrisen har i betydelig grad dreid seg om hvorvidt økt gjeld kombinert med økt pris på gjeld har ført til økning i betalingsproblemer, eller om det er (uforutsett) lav inntekt, for eksempel på grunn av arbeidsledighet og samlivsbrudd som er årsaken (Lunde og Poppe 1991, Gulbrandsen 1991, Andreassen 1992).

Vi tolker resultatene av regresjonsanalysen slik at en rekke endringer i rammebetingelsene for husholdningene har ført til økt økonomisk sårbarhet, uansett inntektsnivå. Både gjeldsøkningen, økt pris på lån, utviklingen i boligpriser og ikke minst stigende arbeidsledighet er viktige i denne sammenheng. Det betyr at faktorer som har betydning for grad av kontroll over husholdningsøkonomien er blitt viktigere. Bruttofinanskapital - oppsparte midler - er én meget viktig faktor, men det er klart at også holdninger og økonomisk atferd generelt er av betydning.

For en del av utvalget til Levekårsundersøkelsen 1991 har en også svar på spørsmålet om betalingsproblemer i 1987.

Inkluderer en dette i regresjonsmodellen, viser det seg at betalingsproblemer i 1987 har stor betydning for betalingsproblemer i 1991, helt uavhengig av den økonomiske situasjon i 1991. Hadde husholdningen betalingsproblemer i 1987, øker det sjansene for at den har betalingsproblemer i 1991 vesentlig, uavhengig av husholdningens situasjon ellers i 1991 (Andersen og Lyngstad 1992). Dette tyder på at det er en del trekk ved husholdningen, utover de som inngår i modellen, som er viktig for forekomsten av betalingsproblemer.

Det er derfor neppe økt gjeld i seg selv som har ført til økte betalingsproblemer. Økt gjeld sammen med endringer i rammebetingelsene fører til økt sårbarhet som gjør økonomiske reserver i form av oppsparte midler og kanskje forsiktig økonomisk atferd viktigere for husholdningene. En kan kanskje se den makroøkonomiske utviklingen innen husholdningssektoren (økt finanssparing og liten forbruksvekst til tross for en gunstig inntektsutvikling) som et utslag av endrede holdninger og endret atferd i denne retningen. I den situasjonen husholdningene nå er i, er det blitt viktigere å sikre seg en rimelig grad av kontroll over husholdningsøkonomien.

1. Artikkelen bygger delvis på et paper som forfatterne skrev til forskningskonferansen om fattigdom og fordeling i Oslo, november 1992 (Andersen og Lyngstad 1992). En del av konklusjonene bygger også på regresjonsanalyser som er gjort seinere, men som det ikke har vært plass til å dokumentere fullt ut i denne artikkelen. Regresjonsresultatene vil kunne fås fra forfatterne.

Litteratur

Andersen, Arne S. og Jan Lyngstad (1992): *Payment Problems or Poverty? Norwegian households 1987-1991*. Paper presentert ved Multidisciplinary Research Conference on Poverty and Distribution, Oslo, November 16-17, 1992. Publisert i Arbeidsnotat fra Avdeling for personstatistikk 1992:7, del 2. Statistisk sentralbyrå.

Andreassen, Harald Magnus (1992): "Gjeldskrise eller forskningskrise?". *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 2.

Epland, Jon (1993): "Økonomisk velferd". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Gulbrandsen, Lars (1989): *Gjeldseksplasjon og gjeldsreduksjon*. INAS-rapport 89:7.

Gulbrandsen, Lars (1991): *Fra forbruksfest til gjeldskrise*. INAS-rapport 91:9.

Lunde, Tormod K. and Christian Poppe (1991): *Ny-fattigdom i velferdsstaten*. Rapport nr. 3, SIFO.

Lyngstad, Jan (1993): "Fattigdom og fordeling". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Opdahl, Stein (1993): "Forbruksvekst og innstramming". I *Sosialt utsyn* 1993. Statistiske analyser nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå: *NOS Levekårsundersøkelsene 1987 og 1991*.

Townsend, Peter (1979): *Poverty in the United Kingdom*. Penguin.

Arne S. Andersen er prosjektleder i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Jan Lyngstad er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Note 2. Hyppighet av betalingsproblemer¹ i husholdningene til personer 16-79 år, i husholdninger uten næringsinntekt. Estimerte koeffisienter i en regresjonsanalyse. 1987 og 1991

	1987		1991	
	Beta	T-verdi	Beta	T-verdi
Konstant	2,67	36,1	2,62	38,0
Husholdningsinntekt pr. forbruksenhet. Mill. kr	3,9	8,6	1,3	3,9
Bruttofinanskapital. Logaritmen	0,06	8,7	0,15	16,9
Boligens markedsverdi. Mill. kr	0,06	2,8	0,09	2,7
Husholdningens gjeld. Mill. kr	-0,05	0,8	-0,18	3,7
Husleie i 10 000 kr	0,2	0,8	0,5	3,1
Bosted ²	0,05	4,2	0,05	3,2
Enslig forsørger ³	-0,53	7,7	-0,39	4,9
Alder til eldste person i husholdningen	0,007	7,4	0,004	5,6
Antall uker arbeidsløs i 1986/1990	-0,021	7,3	-0,015	9,3
R ²	19 prosent		25 prosent	
N	2 634		2 562	

¹ Den avhengige variabel for hyppighet av betalingsproblemer har fire verdier: 1 = ofte, 2 = av og til, 3 = sjelden og 4 = aldri. ² Bosted har fire verdier: 1 = tettbygd mer enn 100 000 innbyggere, 2 = tettbygd med 20 000-99 999 innbyggere, 3 = tettbygd med under 20 000 innbyggere og 4 = spredtbygd. ³ 1 = enslig forsørger, 0 = andre.

Statistikk uten grenser

Nordisk statistikk på ny CD-ROM-plate

Statistisk sentralbyrå har i samarbeid med de øvrige statistikkbyråene i Norden utarbeidet en ny CD-ROM-plate. Den inneholder en rekke statistiske opplysninger om Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige.

Mengden av statistiske opplysninger er utvidet, og programmet for håndtering av statistikken (PC-AXIS) er forbedret i forhold til forrige års testplate. Nordisk statistikk på CD-ROM 1993 inneholder data om nasjonalregnskap, befolkning, arbeidsmarked, helseforhold, utdanning, sosiale forhold, handel, industri, priser, turisme, valg m.m. fra alle land i Norden. Den norske delen har 111 tabeller på ulike geografiske nivåer (land, fylker og kommuner). Mange tabeller har opplysninger over flere år, slik at man kan få et bilde av utviklingen over en tidsperiode.

For å kunne bruke Nordisk statistikk på CD-ROM 1993, må en ha en PC med DOS operativsystem og en CD-ROM-spiller.

Diskettversjon

Som alternativ til Nordisk statistikk på CD-ROM 1993 er det også utarbeidet en egen diskettversjon, som inneholder utdrag fra det norske materialet på CD-ROM-platen. Utvalget av materialet er gjort spesielt med henblikk på bruk i videregående skoler og høyskoler. Disketten er en del av en pakke som Statistisk sentralbyrå tilbyr til bruk i undervisning. Man kan velge mellom en versjon som egner seg for import til regneark, eller en versjon som inkluderer PC-AXIS.

Priser

Nordisk statistikk på CD-ROM 1993

Ordinær pris: kr 3 500,- (inkl. PC-AXIS og "Brukerhåndbok"). Tilbud til bibliotek: kr 1 750,- (inkl. PC-AXIS og "Brukerhåndbok"). Tilbud til skoler: kr 1 750,- (inkl. PC-AXIS, "Brukerhåndbok" og "Veiledning for undervisningsbruk").

Kontaktpersoner: Åse Lukerstuen, tlf. 62 88 52 04, Marta Prerovska, tlf. 62 88 52 68.

Norsk statistikk på diskett 1993

Regnearkversjon

Ordinær pris: kr 1 200,-. Tilbud til bibliotek: kr 600,-. Tilbud til skoler: kr 600,- (inkl. "Veiledning for undervisningsbruk").

PC-AXIS-versjon

Ordinær pris: kr 2 000,- (inkl. "Brukerhåndbok"). Tilbud til bibliotek: kr 1 000,- (inkl. "Brukerhåndbok"). Tilbud til skoler: kr 1 000,- (inkl. "Brukerhåndbok" og "Veiledning for undervisningsbruk").

Kontaktpersoner: Åse Lukerstuen, tlf. 62 88 52 04, Liv Argel, tlf. 22 86 46 15.

Mindre lønnsforskjeller mellom mannlige og kvinnelige arbeidere

Lars-Erik Becken, Vemund Snartland og Trond Petersen

Direkte lønnsdiskriminering, hvor kvinner og menn i samme stilling og virksomhet mottar ulik lønn, er ikke den viktigste årsaken til lønnsforskjeller mellom mannlige og kvinnelige arbeidere. Det er fordelingen på stillinger og virksomheter som trolig er hovedårsaken til observerte lønnsforskjeller. Hele 60 prosent av lønnsgapet skyldes at menn og kvinner i stor grad er ansatt i ulike stillinger (stillingssegregering). Når vi for 1990 sammenligner kvinner og menn som arbeider innenfor samme stilling innen samme virksomhet er lønnsgapet ca. 3 prosent. Dette er en reduksjon på 20 prosent fra 1984.

Segregering og lønnsdiskriminering

Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn kan fremkomme ved flere, svært forskjellige mekanismer. Én årsak kan være at kvinner og menn er ulikt fordelt på stillinger og foretak som har forskjellig lønnsnivå. En annen kan være at kvinner mottar lavere lønn enn menn med den samme stillingen og innen den samme virksomheten. En tredje kan være at kvinnedominerte stillinger tenderer mot å være dårligere betalt enn mannsdominerte stillinger, og det til tross for at kompetansekrav og andre lønnsrelevante faktorer ellers er like. Alle de tre årsakene til lønnsforskjeller mellom kvinner og menn kan være et resultat av diskriminering, selv om formen for diskriminering vil være forskjellig. Den første innebærer en diskriminering ved at menn og kvinner har ulik adgang til stillinger og virksomheter eller ved ulike muligheter til senere forfremmelser. Vi kaller denne formen *stillingsdiskriminering*. Den andre innebærer ulik lønn for

likt arbeid innen samme virksomhet. Denne formen kaller vi *direkte lønnsdiskriminering*. Den tredje situasjonen innebærer at kvinnedominerte stillinger lønnes dårligere enn mannsdominerte stillinger, altså spørsmålet om likeverd. Denne formen kaller vi *verdsettsingsdiskriminering*.

En stor del av forskningen som er gjort på lønnsulikhet mellom kjønnene og på lønnsdiskriminering, har fokusert på forskjeller mellom og innen stillingskategorier. Dette gjelder forskningen i USA så vel som den europeiske og norske forskningen. Disse resultatene peker i retning av at lønnsgapet mellom kvinner og menn blir mindre dess finere stillingsinndeling en bruker (Treiman og Hartmann 1981, Marini 1989), hvilket tyder på at en stor del av lønnsgapet skyldes at kjønnene er fordelt på ulike stillinger. Ved hjelp av amerikanske data forklarer for eksempel Treiman og Hartmann (1981:33-39) 10-20 prosent av lønnsgapet i grunnlønnen ved å benytte 222 stillingskategorier, og 35-40 prosent

ved å benytte 479 kategorier. De undersøkelser som foreligger om norske forhold, viser, etter å ha kontrollert for en rekke forhold, at lønnsforskjellene mellom kvinner og menn grovt sett ligger på om lag 10 prosent pr. time (se f. eks. Mastekaasa 1992).¹ Disse bruker ikke så detaljerte data om stilling og virksomhet som vi vil bruke nedenfor, men gir interessant og viktig informasjon.

De amerikanske så vel som de europeiske og norske analysene benytter vanligvis folketellingsdata eller nasjonale sannsynlighetsutvalg, som dermed ikke tillater analyser av praksis i enkeltvirksomheter. Men i rettslig sammenheng er stillingsdiskriminering og direkte diskriminering de eneste former for diskriminering som er utvetydig dekket av lovverket. Å forstå disse typer diskriminering krever analyse av ulikebehandling i enkeltstillinger innen enkeltvirksomheter. Pr. i dag har bare et lite antall studier gjort dette. De funn som foreligger, tyder på at fordelingen av kvinner og menn mellom virksomheter, ikke bare mellom stillinger, står for en viss porsjon av lønnsgapet. For eksempel fant Blau (1977), med utgangspunkt i data fra USA, at det innenfor elleve gitte funksjonærstillinger var større kjønnsmessige lønnsforskjeller mellom enn innen virksomhetene.

En antakelse som er blitt fremsatt basert på disse funn, og som er blitt akseptert av mange forskere, er at lønnsforskjeller bare i mindre grad er et resultat av direkte diskriminering innen samme type stilling (både for stillingen og innen virksomheten), men snarere et resultat av stillings- og verdsettsingsdiskriminering. Det vil si at kvinner forfordes i konkur-

ransen om de best betalte stillingene, om jobbene i de best betalende virksomhetene, eller begge, og at det er lavere lønn i kvinneedominerte stillinger. Treiman og Hartmann (1981:92-93) skriver, myntet på forhold i USA, men sikkert med relevans også for Europa og Norge: "Til tross for at komiteen erkjenner at tilfeller av ulik lønn for likt arbeid ikke er helt avskaffet, mener vi at disse sannsynligvis ikke lenger er hovedkilden til lønnsulikhet." Men denne rådende konsensus forblir en antakelse, både for USA og Europa.² Det er fortsatt usikkert om kvinner og menn mottar tilnærmet lik lønn i gitte stillinger innen samme virksomheter, altså om direkte diskriminering er blitt mindre viktig. Det som er sikkert, er imidlertid at kjønnssegregeringen er omfattende og gjennomgående i USA (Bielby og Baron 1986), men ikke at kvinner og menn blir tilnærmet likt behandlet når segregering ikke forekommer. For å kunne bekrefte en slik påstand, kreves data om lønninger for kvinner og menn i de samme, detaljerte yrkesgrupper eller -stillinger innen samme virksomhet. Slike data er ikke tilgjengelig i særlig utstrekning, bortsett fra for enkelte isolerte virksomheter som gjør det mulig å foreta noen case-studier.

Omfattende undersøkelse av lønnsforskjeller i Norge

I denne artikkelen presenterer vi resultater fra en omfattende empirisk undersøkelse av lønnsforskjeller mellom kvinner og menn med samme, detaljerte, yrkes- og stillingsbeskrivelse innen samme virksomhet. Analysen gjelder arbeidere i industrien, og vi tar for oss lønnsoppgaver for arbeidere for 1984 og 1990, slik de er samlet inn av Statistisk sentralbyrå.

Fremgangsmåten er den samme som ble benyttet i en tidligere analyse av lønnsforskjellene mellom mannlige og kvinnelige funksjonærer (Petersen, Becken, Snartland 1993). Her redegjør vi kun for hovedtrekkene i våre beregningsmåter.

Vi starter med å beregne kvinners gjennomsnittlige lønn som prosent av menns gjennomsnittlige lønn, blant alle arbeiderne. Et tall på 88,4 prosent betyr at kvinner i gjennomsnitt tjener 88,4 prosent av hva menn gjør i sektoren, eller 11,6 prosent mindre pr. time enn menn (tabell 1).

Dette prosenttall løser vi så opp på

fire ulike måter. Først beregner, vi separat for *hver bransje*, kvinners gjennomsnittlige lønn som prosent av menns gjennomsnittlige lønn. Dette tallet kan kun beregnes for bransjer hvor både kvinner og menn er ansatt. Vi presenterer gjennomsnittet av dette prosenttallet på tvers av bransjene i sektoren.³ Dette tallet sier noe om hvorvidt lønnsforskjellene mellom kvinner og menn avtar når vi tar hensyn til (eller kontrollerer for) den bransje de jobber i.

Den andre måten vi løser opp lønns-gapet på, er at vi beregner, separat for *hver stilling*, kvinners gjennomsnittslønn som prosent av menns gjennomsnittlige lønn. Dette tallet kan kun beregnes for stillinger hvor både kvinner og menn er ansatt, dvs. såkalt kjønnsintegrerte stillinger. Vi presenterer gjennomsnittet av dette prosenttallet på tvers av alle stillinger. Dette tallet sier noe om hvorvidt lønnsforskjellene mellom kvinner og menn avtar når vi tar hensyn til den stilling de jobber i.

Den tredje måten vi løser opp lønns-gapet på, er at vi beregner, separat for *hver virksomhet*, kvinners gjennomsnittslønn som prosent av menns gjennomsnittlige lønn. Dette tallet kan kun beregnes for virksomheter hvor både kvinner og menn er ansatt, dvs. såkalt kjønnsintegrerte virksomheter. Vi presenterer gjennomsnittet av dette prosenttallet på tvers av virksomhetene i sektoren. Dette tallet sier noe om hvorvidt lønnsforskjellene mellom kvinner og menn avtar når vi tar hensyn til den virksomhet de jobber i.

Den fjerde måten vi løser opp lønns-gapet på, er at vi beregner, separat for *hvert stilling-virksomhetspar*, kvinners gjennomsnittslønn som prosent av menns gjennomsnittlige lønn. Dette tallet kan kun beregnes for stilling-virksomhetspar hvor både kvinner og menn er ansatt, dvs. såkalt kjønnsintegrerte stilling-virksomhetspar. Vi presenterer gjennomsnittet av dette prosenttallet på tvers av stilling-virksomhetspar i sekto-

Datamaterialet:

Undersøkelsen omfatter arbeidere innen oljeutvinning, bygg og anlegg, bergverksdrift, industri og større bilverksteder. Vi refererer for enkelthets skyld til alle disse gruppene som industriarbeidere. Disse arbeiderne er videre klassifisert i 149 bransjer i 1990, og disse er igjen aggregert opp til 18 næringer. Dataene stammer fra Statistisk sentralbyrås lønnstillinger for 1984 og 1990. Tallene for 1990 omfatter i alt 6 200 virksomheter og 165 249 ansatte, hvorav 31 437 kvinner.

Alle arbeidere er med. Grupper som ikke er med, er arbeidsledere i funksjonærstillinger, kontor- og butikkpersonale, selgere, hjemmearbeidere, midlertidige anleggsarbeidere o.l., ferievikarer, arbeidere som pga. alder, sykdom, uførhet o.l. betales mindre enn tariffens satser og arbeidere ved vernede bedrifter. Datamaterialet inneholder svært spesifiserte opplysninger om forskjellige lønnstyper: tidslønn, akkordlønn, overtidstillegg og skift-, smuss- og maskintillegg. Til grunn for våre analyser ligger direkte tidslønn og akkordlønn. Overtidslønn, provisjoner og bonuser som ikke er mottatt for arbeidsytelser, er utelatt for å unngå mulige skjevheter som følge av at menn jobber mer enn kvinner.

I hver næring ble alle virksomheter analysert. For hver ansatt ble innhentet eller beregnet informasjon om kjønn, stilling, lønnstype (incitament- eller tidsbasert), inntekt pr. time, alder og utdanning. Den stillingsmessige klassifiseringen er svært detaljert. Den var i 1990 inndelt i 958 forskjellige stillinger. Det store antallet stillinger i industrien skyldes at 13 bransjer har egne stillingskoder. Innen en stilling er det derfor liten variasjon i slike produktivitetsrelaterte kjennetegn som utdanning. Opplysninger om ansiennitet, arbeidserfaring og utdanning foreligger ikke. Tidligere undersøkelser tyder på at disse variablene bidrar til å forklare en betydelig del av lønns-gapet (Dale Titlestad og Rødseth 1981). Dette er en svakhet ved dataene. I arbeidet med analysen kontrollerte vi for alder og kvinneandel innenfor hvert enkelt stilling-virksomhetspar, men fant at de forklarer svært lite utover det som forklares av stillingsvariabelen. Derfor presenteres de ikke her. Regresjonsresultatene er tilgjengelige fra forfatterne.

Lønnsdataene henviser til timebetaling for ordinær arbeidstid.

ren. Dette tallet sier noe om hvorvidt lønnsforskjellene mellom kvinner og menn avtar når vi både tar hensyn til den stilling og til den virksomhet de jobber i.

Liten direkte diskriminering i 1990

Tabell 1 viser at lønnsforskjellene mellom kvinner og menn er små når man går ned på stilling-virksomhetsnivå. Når man kontrollerer både for stilling og virksomhet, så tjener kvinner i gjennomsnitt 3 prosent mindre i timen enn menn. Ved å kontrollere for stilling og virksomhet samtidig, forklares dermed nesten 3/4 av det opprinnelige lønnsgapet på 11,6 prosent (100 prosent – 88,4 prosent).

Tabellen viser også at det er stillings-segregering som virkelig betyr noe for lønnsforskjellene, og at virksomhetssegregering betyr mindre. Stillingssegregering forklarer alene 59 prosent av lønns-gapet, mens virksomhetssegregering alene bare forklarer 27,5 prosent. Blant NHO-funksjonærene forklarer virksomhetssegregering kun 7,5 prosent (Petersen, Becken og Snartland 1993). Det siste forholdet skyldes trolig den egalitære

lønnspolitik i Norge, hvor virksomhetene har begrensete muligheter til å by lønn opp eller ned. At virksomhetssegregering forklarer mer blant arbeidere enn funksjonærer betyr at kvinnelige arbeidere i større grad jobber i virksomheter med et lavt lønnsnivå, mens mannlige arbeidere jobber i virksomheter med et høyere lønnsnivå. De mannlige og kvinnelige NHO-funksjonærene har i større grad samme fordeling på virksomheter med høyt lønnsnivå og virksomheter med lavt lønnsnivå.

I tabell 2 presenterer vi for 1990 de aggregerte tallene for 18 større næringsgrupper som de 69 kjønnsintegreerte bransjene grupperes inn under. Tabellen gir lønns-gapet, lønns-gapet kontrollert for stilling, for virksomhet, og for både stilling og virksomhet. Kolonne 1 viser den prosentvise andelen kvinner i næringen. Kolonne 2 viser at lønns-gapet mellom kvinner og menn for hver næring varierer mellom 2 prosent i kvinners favør i næringen *produksjon av bygningstrevare* til nesten 16 prosent i menns favør i næringen *produksjon av drikkevarer*, hvis vi

ser bort fra “Industriproduksjon ellers” som er en “sekkebetegnelse” for flere små bransjer.

Kolonne 3 viser at lønns-gapet reduseres til mellom 0,5 og 7 prosent når en kontrollerer for stilling. Næringen *produksjon av skotøy* har det høyeste lønns-gapet med vel 7 prosent.

Kolonne 4 viser at lønns-gapet ikke reduseres nevneverdig når en kontrollerer for virksomhet. Dette betyr at virksomhetssegregering ikke har særlig innvirkning på lønnsforskjellene blant industriarbeidere. Også her er det likevel variasjoner mellom næringene. Det største lønns-gapet finner vi i *grafisk industri* med nesten 12 prosent. *Produksjon av skotøy* har det laveste lønns-gapet med i underkant av 2 prosent.

Kolonne 5 viser at lønns-gapet reduseres til mellom vel 1 prosent i kvinners favør og nesten 8 prosent i menns favør, når en kontrollerer både for stilling og virksomhet. *Produksjon av lær og skinnvarer* har det høyeste lønns-gapet. *Produksjon av tobakk* har det laveste lønns-gapet av næringene, nemlig vel 1 prosent i kvinners favør.

Tabell 1. Kvinner lønn i prosent av menns: totalt, kontrollert for bransje, stilling, virksomhet og stillingvirksomhet. 1990*

Industri-	Gjennom-	N	Kvinner	Menn
arbeidere	snitt			
	1	2	3	4
Arbeidere i alt	88,4	165 249	31 437	133 812
Bransje	92,2	69	31 415	132 644
Stilling	95,3	430	31 190	127 309
Virksomhet .	91,6	3 395	30 724	94 557
Stilling- virksomhet ..	97,0	4 112	25 248	54 003

*Kolonne 2, kalt N, gir forekomsten av kjønnsintegreerte kategorier, dvs. antall celler i data hvor både kvinner og menn befinner seg i samme bransje, stilling, virksomhet eller stilling-virksomhetspar. Dette gjelder ikke for første linje, Arbeidere i alt. Der angir N det totale antall ansatte i undersøkelsen. Ser vi for eksempel på stilling, finner vi at det forekommer i alt 430 forskjellige stillingskategorier hvor det arbeider både kvinner og menn. De utgjør i alt 31 190 kvinner og 127 309 menn. Det innebærer at 6 746 personer (165 249 – (31 190 + 127 309)) faller utenfor fordi de arbeider i fullstendig segregerte stillinger, dvs. stillinger som er besatt enten av kun kvinner eller kun menn. Det er i alt 958 stillinger i sektoren. Det betyr at 528 (=958-430) stillinger er helt kjønnssegregerte og at 6 746 personer jobber i disse.

Tabell 2. Kvinner lønn som prosentandel av menns for hver næring separat: totalt, etter stilling, virksomhet og stilling-virksomhet (kolonne 2-5); prosent av lønns-gap forklart av stilling, virksomhet og parett stilling-virksomhet (kolonne 6-8). 1990

Industriarbeidere	Kvinneandel	Kvinner lønn som prosentandel av menns lønn				Prosent av lønns-gapet forklart ved		
		Næring	Stilling	Virksomhet	Stilling-virksomhet	Stilling	Virksomhet	Stilling-virksomhet
Næring	1	2	3	4	5	6	7	8
Produksjon av bygningstrevare ..	8,3	102,4	96,5	94,8	97,6	–	–	–
Jern- og metallindustri	8,8	90,8	95,9	92,1	98,0	55,7	14,0	78,7
Produksjon av jord- og steinvarer ..	9,9	90,8	95,0	90,7	95,0	46,0	–	45,0
Treforedlingsindustri	10,3	97,0	97,2	95,5	97,4	4,3	–	12,7
Oljeutvinning og bergverk	11,6	95,3	96,2	93,8	97,1	19,0	–	39,5
Produksjon av kjemiske produkter .	11,7	92,7	96,2	92,4	96,2	47,2	–	47,8
Produksjon av drikkevarer	15,1	84,4	93,7	91,9	96,6	59,9	47,9	78,3
Industriproduksjon ellers	20,7	74,9	87,8	92,7	95,3	51,2	70,8	81,2
Kjemisk-teknisk industri	23,5	92,0	95,2	91,9	95,4	40,6	–	43,2
Grafisk industri	23,9	89,6	94,8	88,0	96,7	50,3	–	68,4
Eske-, kartonasje- og papirvareindustri	28,6	91,3	96,7	91,8	94,5	61,8	5,8	36,6
Produksjon av møbler og trevarer ..	30,1	93,7	94,0	95,3	97,1	5,3	26,1	54,0
Produksjon av næringsmidler	39,3	88,6	94,6	91,2	97,0	52,7	22,4	73,2
Produksjon av tobakk	46,8	95,7	99,5	97,2	101,1	88,1	35,4	100,0
Produksjon av tekstilvarer	60,4	91,2	96,5	92,5	96,5	60,3	14,7	60,8
Produksjon av lær- og skinnvarer ..	64,1	96,6	94,2	89,2	92,3	–	–	–
Produksjon av skotøy	66,4	99,2	92,6	98,3	98,4	–	–	–
Produksjon av klær	81,0	96,6	97,0	91,0	97,2	10,8	–	16,8

Kolonnene 6-8 viser hvor stor del av det opprinnelige lønnsgapet fra kolonne 2 som skyldes stillingssegregering alene, virksomhetssegregering alene og hvor mye som skyldes stilling-virksomhetssegregering. Kolonne 6 viser at stillingsmessig kjønnssegregering alene står for inntil 88 prosent av lønnsgapet. Kolonne 7 gir ingen faste holdepunkter for å hevde at virksomhetenes kjønnssegregering i noen særlig grad kan forklare lønnsgapet. Kolonne 8 viser at når vi både tar hensyn til stilling og virksomhet forklares opptil 100 prosent av lønnsgapet.

Mindre lønnsforskjeller i 1990 enn i 1984

Tabell 3 viser at lønnsforskjellene har minket fra 1984 til 1990. Lønnsgapet var i 1984 13,7 prosent, mens det i 1990 var redusert til 11,6 prosent. Dette er en reduksjon på 16 prosent. Lønnsgapet mellom kvinnelige og mannlige industriarbeidere kontrollert for bransjer har hatt en liten økning, mens lønnsgapet kontrollert for både stilling, virksomhet og stilling-virksomhet har minket. For stilling-virksomhetssegregeringen har det vært en reduksjon på 21 prosent.

Tabell 3. Kvinners lønn i prosent av menns: totalt, kontrollert for bransje, stilling, virksomhet og stilling-virksomhet. 1984 og 1990		
Industriarbeidere	1984	1990
Arbeidere i alt	86,3	88,4
Bransje	92,9	92,2
Stilling	95,0	95,3
Virksomhet	91,5	91,6
Stilling-virksomhet	96,2	97,0

Innen enkelte næringer har lønnsgapet blitt større, innen andre mindre. Forskjellene næringene imellom har blitt større, og det var ikke de samme næringene som hadde det største lønnsgapet mellom kvinner og menn i 1984 og i 1990. Det var heller ikke de samme næringene som hadde det minste lønnsgapet. I 1984 var lønnsgapet størst i produksjon av klær (11 prosent), minst i møbel- og trevarerindustrien (1 prosent). I 1990 var lønnsgapet størst i produksjon av drikkevarer (16

prosent), forutsatt at vi ser bort fra "sekketegnet" "Industriproduksjon elers". Det året tjente kvinnene innen produksjon av bygningstrevare i gjennomsnitt 2 prosent mer enn mennene. Kontrollert for stilling og virksomhet tjente de likevel 2 prosent mindre enn mennene.

Konklusjon

Lønnsforskjeller innen gitte parkombinasjoner av stilling-virksomhet er relativt små. Dette betyr at direkte lønnsdiskriminering ikke er den viktigste forklaring på at kvinnelige industriarbeidere har lavere lønn enn mannlige, men at stillingssegregering trolig er hovedårsaken til observerte lønnsforskjeller. For det andre betyr virksomhetssegregering lite for lønnsforskjellene. Det første funnet er ganske slående. Det viser at stillingssegregering er ansvarlig for mer av lønnsgapet mellom kjønnene enn noen annen variabel eller variabelsett som for tiden brukes i studiet av lønnsgapet mellom kjønnene.

Vi har også vist at lønnsgapet har blitt redusert fra 1984 til 1990 etter tre av de dimensjonene vi kontrollerer for. Det er kun ved kontroll for bransje at lønnsgapet har blitt større. Etter stilling-virksomhet har lønnsgapet blitt redusert med nesten 21 prosent.

På bakgrunn av disse resultatene mener vi at forskningen burde fokusere mindre på studier av prosesser rundt individuelle lønnsfastsettelse og mer på studier av kvinners og menns tilgang til ulike stillinger og virksomheter, og på eventuelle ulikheter i forfremmelsestakten for henholdsvis kvinner og menn. Videre burde det legges mer vekt på studier av forskjeller i lønnsatser for arbeid som primært utføres av kvinner og arbeid som primært utføres av menn, når arbeidsforhold og kompetansekrav ikke skulle tilsi slike forskjeller.

- 1. De viktigste studiene i Norge er Møglestue og Sletten (1977), Strand (1979), Titlestad og Rødseth (1980, 1981), Petersen (1984), Colbjørnsen (1986), Dale (1988), Album (1989), Myrvold (1990), Barth (1992), Birkelund (1992), Mastekaasa (1992) og Kjeldstad og Lyngstad (1993).
- 2. Petersen og Morgan (1994) viser at denne antakelsen er korrekt for industriarbeidere i flere amerikanske næringer i perioden 1973-1983. For en oppsummering av hovedresultatene, se Petersen og

Morgan (1992).

3. I analysen har vi brukt en bestemt vektingsprosedyre hvor alle stilling-virksomhetspar vektet likt, uansett personer eller andel kvinner eller menn som sysselsettes i kategorien. Tilsvarende gjelder for vektingen av stillinger og virksomheter. Det finnes mange alternative vektingsmåter. Vi har prøvd ut svært mange av disse, uten at hovedresultatene i våre analyser endres ved det. For eksempel, når vi vektet etter antall kvinner i kategorien, minsker lønnsgapet noe (ca. et kvart prosentpoeng) og lønnsgapet øker når vi vektet etter antall menn i hvert enkelt stilling-virksomhetspar (ca. et kvart prosentpoeng). Når vi vektet etter antall ansatte, slik at store arbeidsplasser får større vekt enn små, får vi små forandringer. Dette indikerer en tendens til at om et stilling-virksomhetspar er kvinnedominert, minsker lønnsgapet, mens lønnsgapet øker jo flere menn det er i stilling-virksomhetsparet.

Litteratur

Album, Dag (1989): *Individ, Arbeid og Inntekt. En Fordelingsanalyse*. SØS 72. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Barth, Erling (1992): *Lønnsforskjeller Mellom Kvinner og Menn*. Rapport 92:7. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Bielby, William T. og James N. Baron (1986): "Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Discrimination." *American Journal of Sociology* 91(4): 759-99.

Birkelund, Gunn (1992): "Stratification and Wages." *Acta Sociologica* 35(1): 46-62.

Blau, Francine D. (1977): *Equal Pay in the Office*. Lexington, Mass.: Lexington Books.

Colbjørnsen, Tom (1986): *Dividers in the Labor Market*. Bergen: Norwegian University Press.

Dale, Kristin (1988): *Lønnsforskjeller i Industrien*. IØI-Arbeidsrapport Nr. 85. Bergen: Industriøkonomisk institutt.

Kjeldstad, Randi og Jan Lyngstad (1993): *Arbeid, lønn og likestilling - belyst ved statistikk og forskning*. Oslo: Universitetsforlaget.

Marini, Margaret M. (1989): "Sex Differences in Earnings in the United States." *Annual Review of Sociology*. 15: 343-80.

Mastekaasa, Arne (1992): "Organizational Contexts and Individual Behavior: Potential and Limitations of the Norwegian Study of Organizations." *Acta Sociologica* 35(2):141-50.

Myrvold, Trine Monica (1990): *Lønnsforskjeller Mellom Kvinner og Menn i Staten*. Rapport 90:5. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Møglestue, Idar og T. Sletten (1977): *Lønnsforholdene for Ansatte i Bank, Forsikring og Statstjeneste*. Artikler 104. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Petersen, Trond (1984): "Timelønnsforskjeller mellom heltidsansatte menn og kvinner: En empirisk analyse." *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 25: 415-32.

Petersen, Trond og Laurie Morgan (1992): "Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn – hva skyldes de?" *Søkelys på arbeidsmarkedet* 9 (2):134-142.

Petersen, Trond og Laurie Morgan (1994): "Separate and Unequal: Sex Segregation and the Gender Wage Gap." Kommer i *American Journal of Sociology*, trolig i årgang 100.

Petersen, Trond, Lars-Erik Becken og Vemund Snartland (1993): "Kjønnssegregering og lønns-gapet for kvinnelige og mannlige funksjonærer." *Søkelys på arbeidsmarkedet* 10 (1):54-64.

Strand, Jon (1979): *En Teoretisk og Empirisk Analyse av Regionale Ulikheter i Lønns- og Sysselsettings-strukturen for Menn og Kvinner i Industrisektorer i Norge..* Memorandum 12/10. Oslo: Sosialøkonomisk institutt, Universitetet i Oslo.

Titlestad, Kristin Dale og Asbjørn Rødseth (1980): *Lønn, Stilling, og Kjønn. En Statistisk Analyse av Funksjonærer i Industrien*. IØI-Arbeidsrapport Nr. 36. Bergen: Industriøkonomisk institutt.

Titlestad, Kristin Dale og Asbjørn Rødseth (1981): "Lønn, stilling og kjønn". *Sosialøkonomen* (8):18-25.

Treiman, Donald J. og Heidi I. Hartmann (Eds.) (1981): *Women, Work, and Wages: Equal Pay for Jobs of Equal Value*. Washington, D.C.: National Academy Press.

Lars-Erik Becken er hovedfagsstudent ved Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.

Vemund Snartland er hovedfagsstudent ved Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.

Trond Petersen er professor ved Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.

Nye holdninger til "de giftige gleder"

Er røyking i ferd med å bli sosialt uakseptabelt?

Hilde Rudlang og Karl Erik Lund

Røyking har i mange år vært oppfattet som et akseptabelt daglig rusmiddel blant både kvinner og menn, til tross for at helseskadene ved røyking har vært godt dokumentert i lang tid. Vi kan nå se tegn til endringer i disse holdningene. I denne artikkelen stilles det spørsmål om røyking har lavere status i folks bevissthet enn tidligere, slik at egen og andres røyking sees på som et problem og/eller uønsket atferd. Det stilles også spørsmål om folk er positive til restriktive tiltak for å begrense røyking, slik som vern mot passiv røyking og avgifter på tobakksprodukter. Om det er tilfelle, kan det bety at røyking er i ferd med å bli mindre sosialt akseptabelt.

For å finne svar på disse spørsmålene har vi tatt for oss undersøkelser om nordmenns tobakksbruk. I undersøkelsene stilles et utvalg av befolkningen bl.a. spørsmål om holdninger til ulike sider ved egen og andres røyking: Syn på sammenhengen mellom røyking og helseskader, antakelser om egne røykevaner om fem år, følelse av ubehag ved opphold i røykfylte rom, holdninger til Røykeloven, til aldersgrense for kjøp av tobakk og til tobakksavgiften. Svar på disse spørsmålene kan si oss noe om befolkningens holdninger til røyking.

Undersøkelsene er utført av Statistisk sentralbyrå for Statens tobakkskaderåd årlig siden 1973. Hvert år har et representativt utvalg på 2 000-2 500 nordmenn i alderen 16-74 år svart på spørsmålene. For en nærmere beskrivelse av undersøkelsenes opplegg, henvises til Statens tobakkskaderåds rapport "Opp i røyk? Om tobakksbruk i Norge 1992", appendix 1. I denne rapporten er alle hovedresultatene fra 1992-undersøkelsen offentliggjort. Rapporten er ført i pennen av Hilde Rudlang.

Stadig flere mener all dagligrøyking svekker helsen

Sammenhengen mellom helseskader og daglig røyking er et velkjent og godt dokumentert faktum. Det er påvist at risikoen for helseskader øker med antall sigaretter om dagen, men det er ingen nedre grense for daglig sigarettforbruk som ikke er forbundet med økt risiko for helseskader. Den mest markerte risikoøkning er påvist ved sammenlikning av ikke-røykere med dagligrøykere som har et lavt sigarettforbruk (Statens tobakkskaderåd 1989). Nyere forskning viser dessuten at røykingens helseskadelige virkning er enda sterkere enn antatt for 10-15 år siden.

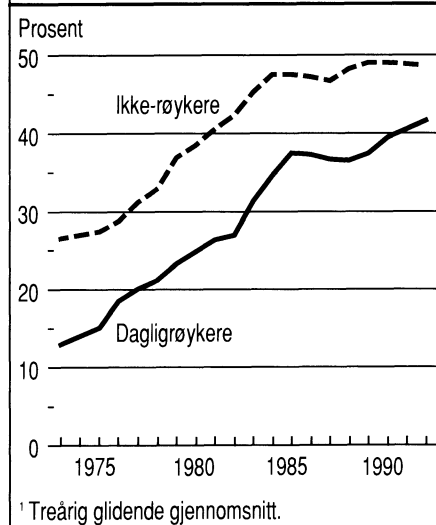
Stadig flere nordmenn mener at all dagligrøyking er helseskadelig. Andelen er mer enn fordoblet fra 1973 til 1992; fra 20 til godt over 40 prosent. Økningen er noe sterkere for dagligrøykere enn for ikke-røykere (se figur 1).

De siste undersøkelsene viser altså at vel fire av ti mener at all dagligrøyking svekker helsen. Imidlertid er det en stor del (33 prosent) som mener de kan røyke noen sigaretter om dagen uten fare for

helsen. Riktignok oppgir tre firedeler av disse at de kun kan røyke mellom en og fem sigaretter om dagen, mens bare fem prosent av dem tror de kan røyke over ti sigaretter daglig uten at helsen svekkes. En forholdsvis stor del (22 prosent) sier de ikke vet hvor mange sigaretter de kan røyke daglig uten fare for helseskade. Så og si ingen i utvalget svarer "Tror ikke røyking svekker helsen."

Andelen som svarer at all dagligrøyking er helsesvekkende, er høyere blant ikke-røykere enn blant dagligrøykere. Denne andelen er også høyere blant de med universitets- og høyskoleutdanning enn blant de med ungdomsskole som høyeste utdanning. Det er langt flere som ikke vet hvor mange sigaretter de kan røyke om dagen uten at helsen svekkes blant

Figur 1
Andelen dagligrøykere og ikke-røykere som mener at all daglig røyking er helseskadelig, 1973-1992. Prosent¹

de med lav utdanning enn blant de med høy utdanning.¹

Det er flest i de yngste aldersgruppene som mener at *all* dagligrøyking svekker helsen. Andelen som oppgir at de *ikke vet* hvor mange sigaretter de kan røyke om dagen uten at det svekker helsen, er nesten dobbelt så høy i den eldste aldersgruppen som i den yngste.

I Tobakkskaderådets tidligere røykevaneundersøkelser har respondentene fått spørsmål om de betraktet røyking som et samfunnsproblem. I 1978 og 1979 mente 67 prosent at røyking var et ganske stort samfunnsproblem. I 1989 hadde andelen økt til 75 prosent. Andelen som anser røyking som et ganske stort samfunnsproblem, var på begge tidspunkter høyere blant ikke-røykere enn blant dagligrøykere. I tiårsperioden 1979-1989 var imidlertid økningen i denne andelen sterkest blant dagligrøykerne. Både i 1979 og i 1989 var andelen som mente at røyking var et samfunnsproblem, høyere blant de med høy enn med lav utdanning, og det var også i gruppen med høy utdanning økningen var sterkest.

Det kan altså se ut som viten om tobakksrøykingens skadevirkninger når stadig flere, særlig ungdom og personer med høy utdanning. Det er også blant disse andel dagligrøykere har gått mest ned. At det også blant dagligrøykerne er en sterk økning i andelen som mener at all dagligrøyking er helseskadelig, indikerer en større bevissthet om røyking som et problem også blant røykerne selv. Økningen i andelen som anser røyking som et samfunnsproblem, peker også i den retning.

At det i 1992 kun er knapt halvparten av befolkningen som mener all dagligrøyking er helseskadelig, viser at det fortsatt er behov for helseopplysning. Dette går også fram av et spørsmål stilt i 1989 om helseskader og passiv røyking. Respondentene ble spurt om de anså passiv røyking for mer eller mindre helseskadelig enn å puste i forurenset byluft. 20 prosent mente det var mest helseskadelig å puste i røykfyllt luft, 56 prosent mente det var like helseskadelig, mens 18 prosent mente det var mindre skadelig. Forskning har vist høyere nivåer av helseskadelige stoffer i luften i boliger der det røykes, enn i trafikkerte bygater (Santer og Dybing 1992). Når kun 20 prosent er klar over dette, tyder det på et fortsatt behov for informasjon om helseskadene

ved passiv røyking. Den relative risikoen for slike helseskader kan eksemplifiseres: Risikoen for å dø av lungekreft dersom man har vært utsatt for passiv røyking hele livet, er 100 ganger høyere enn det som er en alminnelig akseptabel kreftisiko på arbeidsplasser².

Stadig flere røykere ønsker å slutte

Hvorvidt dagligrøykerne selv ønsker å slutte å røyke, sier noe om i hvilken grad de ser på sin egen atferd som uønsket. Vi vet at dette henger sammen med syn på helseskader. Det er en større andel som mener at all dagligrøyking er helseskadelig blant de dagligrøykerne som (i 1992) helt sikkert ser seg selv som røykfrie innen fem år (60 prosent), enn det er blant de som mener de helt sikkert fortsatt røyker om fem år (29 prosent).

Stadig flere ser seg selv som røykfrie om fem år. Andelen dagligrøykere som sier at de helt sikkert ikke eller antakelig ikke kommer til å røyke om fem år, har økt sterkt både blant kvinner og menn de siste 20 årene, fra vel ti prosent i 1973 til over 30 prosent i 1992 (se figur 2).

I 1992 sier omtrent halvparten av dagligrøykerne av begge kjønn at de helt sikkert eller antakelig er dagligrøykere også om fem år. Imidlertid oppgir omtrent tre av ti kvinnelige og mannlige dagligrøykere at de helt sikkert ikke eller antakelig ikke kommer til å røyke daglig om fem år. En stor andel av dag-

ligrøykerne (omtrent 20 prosent) er usikre når det gjelder å forutsi sine røykevaner. Andelen som antar at de ikke lenger røyker daglig om fem år, er størst i de yngste aldersgruppene. Fire av ti kvinnelige dagligrøykere i alderen 16-34 år ønsker å slutte innen fem år.

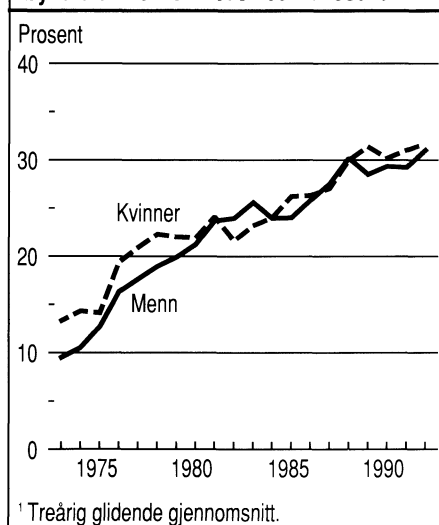
Vi finner store forskjeller mellom utdanningsgrupper når det gjelder svar på dette spørsmålet. Blant dagligrøykere med ungdomsskole som høyeste utdanning, mener 23 prosent at de vil ha sluttet om fem år. Den tilsvarende andelen blant dagligrøykere med universitetsutdanning, er dobbelt så høy (45 prosent). Blant dagligrøykere med utdanning fra videregående skole, er det 30 prosent som ser seg som røykfrie innen fem år.

Erfaring tilsier at det er stor sprik mellom forutsagt og faktisk atferd. Vi kan derfor neppe forvente en så sterk nedgang i andel dagligrøykere i befolkningen i løpet av en femårsperiode som svarene på spørsmålet skulle tilsi. Men først og fremst viser resultatene at mange, og stadig flere, dagligrøykere ønsker å kutte røyken, og følgelig ser de sannsynligvis på sin røyking som uønsket atferd.

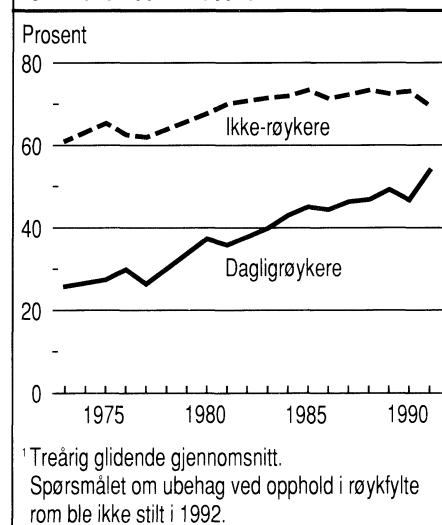
Seks av ti opplever ubehag i røykfylte rom

Et uttrykk for hvilken grad av sosial aksept sigarett røykingen har, finner vi bl.a. i befolkningens holdninger til passiv røy-

Figur 2
Andelen dagligrøykere som sier de helt sikkert ikke eller antakelig ikke vil være dagligrøykere om fem år. 1973-1992. Prosent¹

Figur 3
Andelen dagligrøykere og ikke-røykere som føler ubehag ved opphold i røykfylte rom. 1973-1991. Prosent¹

king. Dersom det er slik at mange misliker å puste i røykfylt luft, må det kunne tolkes som et uttrykk for at røyking ikke uten videre vil aksepteres. Røykevaneundersøkelsene stiller spørsmål om man opplever ubehag ved opphold i røykfylte rom. Den siste undersøkelsen viser at i overkant av 60 prosent føler et slikt ubehag. Kvinner føler oftere ubehag i røykfylte rom enn menn.

Andelen som oppgir å føle ubehag ved opphold i røykfylte rom, har økt de siste 20 årene. Økningen har faktisk vært sterkest blant dagligrøykerne, slik at forskjellene mellom dagligrøykere og ikke-røykere har blitt mindre (se figur 3).

Når vi sammenholder svaret på spørsmålet om ubehag ved opphold i røykfylte rom med røykeatferd, kommer det fram ytterligere store forskjeller mellom kjønnene. I 1991 er andelen som oppgir å føle ubehag, minst blant dagligrøykende menn og størst blant kvinner som ikke røyker. Hele 38 prosentpoeng skiller de to gruppene. Det er bare blant dagligrøykende menn at andelen som oppgir at de ikke føler ubehag i røykfylte rom, er større enn andelen som blir plaget. Den motsatte ytterlighet gjelder ikke-røykende kvinner, der hele 77 prosent oppgir å føle ubehag.

Blant både menn og kvinner er det, som ventet, flere ikke-røykere enn dagligrøykere som oppgir at de føler ubehag i røykfylte rom. Det er allikevel en stor andel av dagligrøykerne av begge kjønn som oppgir at de sjeners av tobakksrøyk. Det gjelder nesten 40 prosent av dagligrøykende mennene og hele 60 prosent av de dagligrøykende kvinnene.

Både blant dagligrøykere og ikke-røykere, er det flere blant de med høy utdanning (universitets- og høyskoleutdanning) som oppgir at de føler ubehag i røykfylte rom, enn blant de med lav utdanning (ungdomsskoleutdanning).

Den høye andelen som oppgir å føle ubehag, antyder økt oppmerksomhet rundt passiv røyking, og peker i retning av at stadig flere vil være bevisst sin rett til å puste i røykfri luft. At økningen i andelen som føler ubehag ved opphold i røykfylte rom, er størst blant dagligrøykere, kan bety at også dagligrøykere ønsker å oppholde seg i røykfrie miljøer når de ikke røyker. Det kan også peke i retning av aksept blant røykerne, for at ikke-røykere trenger vern mot passiv røyking. Alt i alt må det bety at røykfrie

miljøer i stadig større grad aksepteres, og at det har blitt vanligere å mislike passiv røyking.

Tre av fire er for Røykeloven

Røykelovens formål er å sikre røykfri luft på offentlige steder³. Et stort flertall i 1992-undersøkelsen, 74 prosent, svarer at de er for loven, mens bare ni prosent er mot loven og 17 prosent ikke har tatt standpunkt. Det er flere kvinner enn menn som er positive til loven, hhv. 80 og 70 prosent.

Et stort flertall er for loven uansett egen røykeatferd (se figur 4). Hele 80 prosent av ikke-røykerne og de som røyker av og til er positive til loven. Den laveste andelen som er for loven, finner vi blant dagligrøykerne, men et klart flertall (64 prosent) er for. Bare en liten andel oppgir at de er imot loven, og blant disse er det som ventet, flest dagligrøykere. Mellom 15 og 20 prosent oppgir at de ikke har tatt standpunkt til Røykeloven.

Andelen som er positiv til loven, øker med lengden av utdanningen. Dette gjelder både blant dagligrøykere og ikke-røykere. 56 prosent av dagligrøykerne med lav utdanning er for loven, mens dette gjelder hele 83 prosent av dagligrøykerne med høy utdanning. Blant ikke-røykerne er de tilsvarende andelenene 72 og 90 prosent.

Spørsmålet om holdning til Røykeloven ble også stilt i 1988, et halvt år etter at loven trådte i kraft. Sammenlikningen

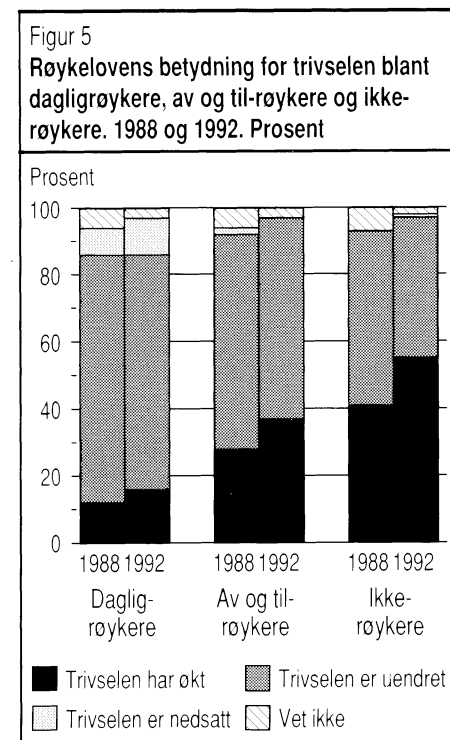
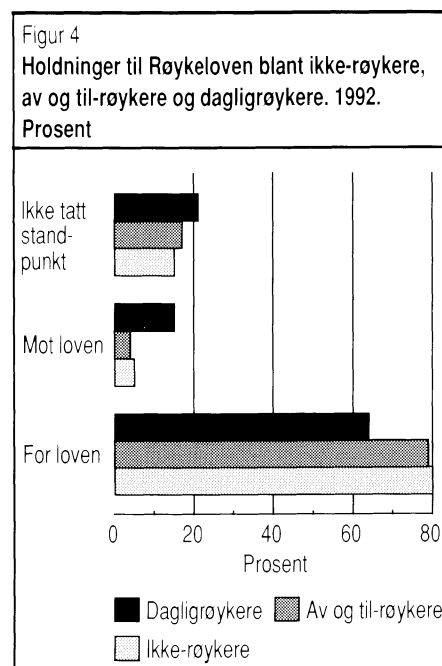
viser at flere er blitt positive til loven fra 1988 til 1992. Økningen gjelder uansett egen røykeatferd og varierer fra fem prosentpoeng (for ikke-røykere) til 13 prosentpoeng (for av og til-røykere). Andelen som ikke har tatt standpunkt, er stabil på ca. 15-20 prosent.

Røykeloven har gitt økt trivsel

Både i 1988 og i 1992 ble det stilt spørsmål om Røykeloven har hatt noen betydning for trivselen ved opphold på offentlige steder. I 1992 oppgir 39 prosent at trivselen har økt siden Røykeloven trådte i kraft, 53 prosent sier trivselen er uendret, og fire prosent oppgir at den er nedsatt, og fire prosent vet ikke. Flere kvinner enn menn oppgir at trivselen ved opphold på offentlige steder har økt.

Det er flere med høy enn med lav utdanning som oppgir at trivselen på offentlige steder har økt siden Røykeloven trådte i kraft. Denne effekten av utdanning finner vi blant både dagligrøykere og ikke-røykere, men den er sterkest blant de ikke-røykende. Mens 42 prosent av ikke-røykere med lav utdanning har fått økt trivsel, er den tilsvarende andelen 73 prosent blant ikke-røykere med høy utdanning.

Det er flere som oppgir økt trivsel i 1992 enn det var i 1988 (se figur 5). Særlig stor er økningen blant ikke-røykerne; fra 41 prosent i 1988 til 55 prosent i 1992.

Også blant av og til-røykerne har det vært økning i andelen som oppgir økt trivsel, mens andelen blant daglig-røykerne er relativt stabil. Andelen som oppgir at trivselen er uendret, har gått tilsvarende ned for alle grupper. Både i 1988 og i 1992 var det så å si bare blant dagligrøykere at noen oppgav nedsatt trivsel.

I 1992 ble det spurt om holdninger til et tiltak som ennå ikke var iverksatt, nemlig ordningen med røykfrie soner på hoteller og restauranter⁴. Et stort flertall, hele 88 prosent, var for ordningen, ni prosent var imot og tre prosent hadde ingen oppfatning. Holdning til røykfrie soner var lite påvirket av egen røykeatferd. Både blant dagligrøykere, av og til-røykere og ikke-røykere var det store flertallet positive til ordningen med røykfrie soner; mellom 85 og 91 prosent sa de var for en slik ordning. Få var imot den kommende ordningen, henholdsvis 12 prosent av dagligrøykere, sju prosent blant av og til-røykere og sju prosent av ikke-røykere.

Også på dette spørsmålet finner vi forskjeller mellom utdanningsgruppene både blant dagligrøykere og ikke-røykere. Det er flere blant de med høy enn med lav utdanning som er positive til ordningen med røykfrie soner.

Disse holdningene til Røykeloven viser at svært mange, og stadig flere, ønsker restriksjoner på røyking på offentlige steder. Dette må kunne tolkes som et ønske om å begrense problemet med passiv røyking.

Nesten halvparten ønsker 18-års aldersgrense ved kjøp av tobakk

I Norge er det aldersgrense på 16 år for å kjøpe tobakk⁵. Aldersgrense er et av virkemidlene for å begrense unge menneskers tilgang på tobakk. Økning av aldersgrensen til 18 år kan være virkningsfullt, fordi svært mange begynner å røyke i alderen 16-18 år. Røykevaneundersøkelsene (1990-92) viser at omtrent 60 prosent av dagligrøykerne har begynt å røyke daglig ved fylte 18 år.

I 1991 ble det spurt om hva man mente aldersgrensen burde være. Nesten halvparten svarte at aldersgrensen ved kjøp av tobakk burde være 18 år eller høyere. Både blant dagligrøykere og ikke-røykere var det flere som mente aldersgrensen heller burde være 18 enn 16 år. 18-årsgrensen hadde størst tilslutning

blant kvinner og i de eldste aldersgruppene.

Økning av aldersgrensen ved kjøp av tobakk til 18 år har altså tilslutning i halvparten av befolkningen. Det må kunne tolkes dithen at mange ønsker restriksjoner, ikke bare for å beskytte ikke-røykeren mot passiv røyking, men også for å begrense bruken av tobakk.

Tobakksavgiften kan økes hvis den øremerkes til helseformål

Økning av tobakksavgiften (og dermed av priser på tobakksprodukter) er et viktig virkemiddel for å begrense utbredelsen av røyking. Særlig er det et viktig virkemiddel for å hindre unge mennesker i å begynne å røyke (Statens tobakkskaderåd 1989).

Hele tre av fire mener det er riktig at tobakksavgiften økes hvis den øremerkes til helseformål. Hvis formålet med en avgiftsøkning er å minske forbruket av tobakksprodukter, mener nærmere halvparten at det er riktig med en økning. Om avgiften legges på for å øke inntektene til staten, mener 29 prosent at det er riktig. Det er altså bare hvis avgiften øremerkes til helseformål, at et flertall ønsker avgiftsøkninger.

Det er, som ventet, flere av ikke-røykere og av og til-røykere enn av dagligrøykere som mener at det er riktig å øke

tobakksavgiften. Det gjelder uansett om formålet er å øke statens inntekter, minske forbruket av tobakksvarer eller om avgiften øremerkes til helseformål. Det er langt flere som synes det er riktig å øke avgiften når den øremerkes til helseformål, enn når formålet er å øke inntektene til staten. Hele 66 prosent av dagligrøykerne synes det er riktig å øke tobakksavgiften når den øremerkes til helseformål. Blant både ikke-røykere og av og til-røykere er det 78 prosent som synes det samme (se figur 6).

Synet på tobakksavgiften varierer, uansett røykeatferd, med utdanning. Men fordelingen etter utdanning er mindre entydig enn den er for de andre spørsmålene. Flere i høyutdanningsgruppen enn i lavutdanningsgruppen synes det er riktig å øke tobakksavgiften for å gi større inntekter til staten og for å minske tobakksforbruket. Imidlertid mener en større andel i lavutdanningsgruppen det er riktig med økning i avgiften hvis den øremerkes til helseformål. Det har altså større betydning for holdningene i lavutdanningsgruppen enn i høyutdanningsgruppen at avgiften øremerkes.

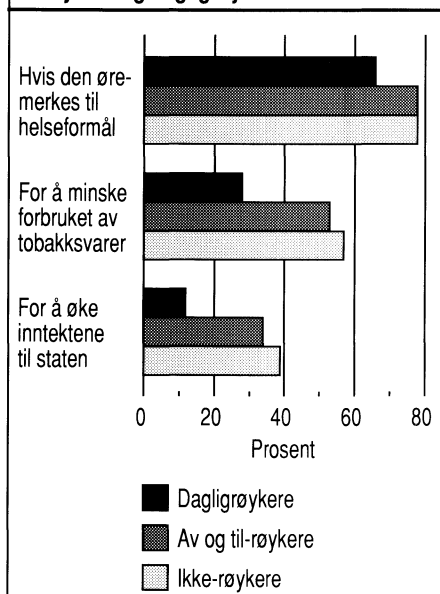
Den positive holdningen til økte tobakksavgifter, betyr trolig at en stor andel av befolkningen er kritiske til tobakksbruk, og derfor ønsker restriksjoner, ikke bare for å beskytte ikke-røykere mot passiv røyking, men også for å begrense bruken av tobakk. Særlig sterkt slår det altså ut dersom midlene øremerkes til helseformål. Ved en øremerking av avgiften, stiller også lavutdanningsgruppen seg positiv til en økning. Dette sterke utslaget kan bety at mange synes det trengs større ressurser til forebygging av tobakkskader, og at de mener røykerne selv kan bidra til dette.

Kvinner, ikke-røykere og folk med høy utdanning er mest kritiske til tobakksbruk

Kvinner uttrykker oftere kritiske holdninger til tobakksbruk enn menn gjør. De ønsker oftere enn menn restriktive ordninger for å begrense tobakksbruk. Det er oftest ikke-røykere, og i noe mindre grad av og til-røykere, som er bærere av slike holdninger. Men også dagligrøykere er på mange områder negative til røyking.

Holdning til røyking varierer relativt lite med alder. På to av spørsmålene er det blant de unge vi finner flest med kri-

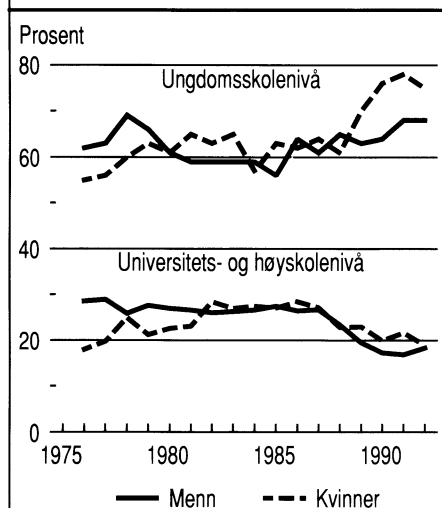
Figur 6
Andel som mener det er riktig å øke tobakksavgiften blant ikke-røykere, av og til-røykere og dagligrøykere. 1992. Prosent

tiske holdninger til tobakk. Det er flest blant de yngste som vet at all daglig-røyking er helseskadelig, og det er flest unge som ser seg selv som røykfrie om fem år. Dette kan være et resultat av hel-seopplysning i skolen. Kunnskapsnivået er størst blant de som nylig har gått ut av skolen, både fordi kunnskapene er ferskest, og fordi den yngre generasjonen har fått best informasjon. En større bevissthet blant de unge kan peke i retning av at kritiske holdninger til røyking er "på vei inn".

Det er blant de med universitets- og høyskoleutdanning at vi finner flest med kritiske holdninger til tobakksbruk og flest som ønsker restriktive tiltak mot tobakk. Høyutdanningsgrupper kan tenkes å ha en smitteeffekt på andre grupper, slik at høyutdanningsgruppens holdning og atferd over tid tas opp av andre grupper. Vi har tidligere sett en slik smitteeffekt: Sigarett-røykingen ble i sin tid (første halvdel av det 20. århundret) tatt opp av høyutdanningsgrupper, og vanen smittet etter hvert over på andre grupper i samfunnet. Det kan tenkes at de samme mekanismene vil gjøre seg gjeldende også mht. utvikling av nye, mer kritiske holdninger til røyking.

Figur 7
Andel dagligrøykere. Menn og kvinner 25-35 år med utdanning på ungdomsskolenivå og universitets- og høyskolenivå. 1976-1992. Prosent¹

¹ Treårig glidende gjennomsnitt.

De senere årene har vi sett en klar tendens til nedgang i andel dagligrøykere i høyutdanningsgruppene. Foreløpig har vi ikke sett noen smitteeffekt på lavutdanningsgrupper. Forskjellene mellom utdanningsgruppene blir tvert imot stadig større (se figur 7), og utdanning er nå den enkeltfaktoren som forklarer mest av røykeatferden.

Det er blant unge mennesker (25-35 år) med lavt utdanningsnivå, dvs. blant de med ungdomsskole som høyeste utdanningsnivå, at vi finner flest dagligrøykere. Det kan se ut som om røyking øker i denne gruppen, særlig blant unge kvinner med lav utdanning. (Andelen som nå tar kun ungdomsskoleutdanning, blir stadig mindre. I aldersgruppen 25-35 år var det i 1990-1992 bare 12 prosent som hadde ungdomsskole som høyeste utdanningsnivå. Det totale antall røykere vil derfor ikke øke.) Røyking blant unge mennesker med høy utdanning er derimot på retur. Røyking har dermed i stadig større grad blitt et fenomen som finnes i lavere sosiale lag av befolkningen.

Dette peker for det første i retning av økende sosiale ulikheter i framtidig helsestandard. Dessuten kan det tenkes at disse utviklingstrekkene fører til at røyking som atferd mister sin sosiale status og aksept, fordi det i stadig større grad blir noe man forbinder med de som er nederst på samfunnsstigen.

Røyking kan være i ferd med å miste sin sosiale status

Konklusjonen er at vi har flere indikationer på at dagligrøyking, i en ikke altfor fjern framtid, kan komme til å oppfattes som sosialt uakseptabelt:

1. Mange, og stadig flere (også daglig-røykere) ser på røyking som uønsket atferd. De fleste oppfatter røyking som helseskadelig, og stadig flere dagligrøykere ønsker å slutte å røyke. Dessuten opplever en stor og økende andel av befolkningen ubehag ved passiv røyking.

2. Det store flertallet av befolkningen ønsker restriktive tiltak mot bruk av tobakk. Flertallet er positive til Røykeloven, og spesielt til ordningen med røykfrie soner på overnattings- og spisesteder. Halvparten av befolkningen synes at al-

dersgrensen for kjøp av tobakk bør være 18 år. Mange mener det er riktig med økte tobakksavgifter, særlig hvis midlene øremerkes til helseformål.

3. Det er særlig de med høy utdanning som er bærere av disse holdningene. Det er sannsynlig at andre grupper etter hvert tar opp de samme holdningene.

4. Røyking har blitt en lavstatusvane. Det er derfor mulig at det å røyke vil miste den sosiale status det har hatt.

Kan det være at vi om en tid kommer dit USA nå befinner seg? Der er det pinlig for en røyker å spørre om han/hun kan ta en sigarett. I Norge kan det fortsatt være pinlig for ikke-røykeren å svare nei når han/hun får det samme spørsmålet.

1. For alle variablene er effekten av utdanning kontrollert for alder.

2. Tore Sanner - ikke publisert notat.

3. Røykeloven er det folkelige navnet på paragraf 6 i lov om vern mot tobakkskader av 9. mars 1973. Paragraf 6 ble tilføyd ved lov av 6. mai 1988 nr. 24 og trådte i kraft 1. juli 1988.

4. Ordningen med røykfrie soner i alle kafeer, restauranter og hoteller refererer til bestemmelse i paragraf 9 i forskrift fastsatt i kgl. res. av 8. juli 1988, med hjemmel i lov om vern mot tobakkskader av 9. mars 1973 nr. 14 paragraf 6 åttende ledd. Ifølge denne bestemmelsen skal alle kafeer, restauranter og hoteller innen fem år etter at loven trådte i kraft, dvs. senest innen 1. juli 1993, ha innført en tredel røykfrie sitteplasser, bord og rom.

5. Jf. lov om vern mot tobakkskader av 9. mars 1973 nr. 14 paragraf 5.

Litteratur

Lund, Karl Erik (1989): *Tobakkens pris. Rapport om virkninger av prispolitikk*. Statens tobakkskaderåd.

Sanner, Tore og Erik Dybing (1992): "Tobakksrøyk i omgivelsesluft" i *Tobakk og Barn. En rapport fra Sosialministeren. Sosialdepartementet*.

Statens tobakkskaderåd (1989): *Røyking og helse*. Informasjonsbrosjyre.

Hilde Rudlang er førstekonsulent ved Statens tobakkskaderåd.

Karl Erik Lund er forskningsstipendiat ved Institutt for medisinske atferdsfag, Universitetet i Oslo.

AKTUELL BOK

Randi Kjeldstad og Jan Lyngstad

ARBEID, LØNN OG LIKESTILLING

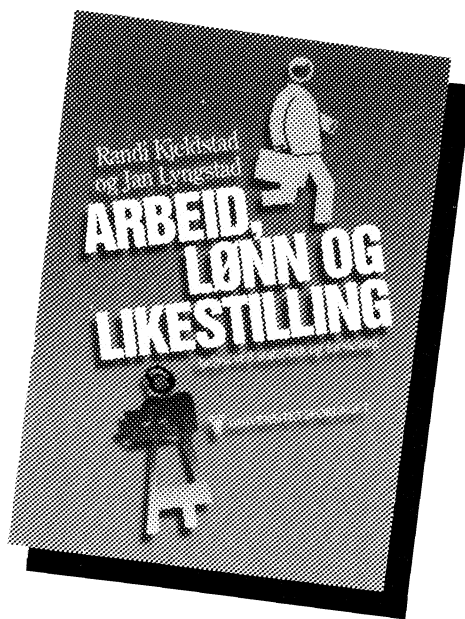
belyst ved statistikk og forskning

Boka gir en samlet beskrivelse av utviklingen i kvinners og menns arbeids- og lønnsforhold gjennom 1980-årene og fram til i dag.

- Er deltidsarbeid fortsatt like utbredt blant kvinner?
- Arbeider fortsatt de fleste kvinner i typiske kvinneyrker og kvinnenæringer, og menn i typiske mannsyrker og mannsnæringer?
- Er menn fortsatt sjefer, og kvinner underordnede?
- Er lønnsforskjellene mellom kvinner og menn blitt mindre?

Forfatterne er begge forskere ansatt i Statistisk sentralbyrå, der de arbeider med analyser av levекårenes fordeling og utvikling, bl.a. likestilling mellom kvinner og menn.

- ISBN 82-00-21792-2
- 144 s. ● Kr 120,-
- 1993

UNIVERSITETS
FORLAGET

Blad i postabonnement

Returadresse:

Statistisk sentralbyrå

Salg og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 Oslo

«Samfunnsspeilet» er et tidsskrift med artikler om folks levekår og livsstil.

«Samfunnsspeilet» er et tidsskrift der Statistisk sentralbyrå sprer resultater om aktuell levekårsforskning til en større leserkrets.

«Samfunnsspeilet» er skrevet

- for deg som underviser i samfunnsfag
- for deg som driver med informasjon
- for deg som forsker
- for deg som arbeider med sosial- og helsespørsmål
- for deg som arbeider i administrasjon og forvaltning
- eller rett og slett for deg som er opptatt av samfunnsforhold

Abonnement bestilles hos:

Statistisk sentralbyrå

Salg og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 OSLO

Telefon 22 86 46 64

Publikasjonen utgis i kommisjon hos Akademika – avdeling for offentlige publikasjoner, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere. Løssalgspris kr. 45,-
ISSN 0801-7603
ISBN 82-537-3921-4

SSE
Statistisk
sentralbyrå